

ZUIDER
WATERLINIE
NOORD-BRABANT

Ontwikkelplan Fort Sabina

naar een duurzame ontwikkeling en instandhouding van Fort Sabina

oktober 2016

Colofon

Opdrachtgever
Provincie Noord-Brabant in samenwerking met:
Gemeente Moerdijk en stichting Fort Sabina.nl

Projecteigenaren
Inge Kapteijns, Erfgoedfabriek Provincie Noord-Brabant
Marty Braat, Gemeente Moerdijk
Ronald Kramps, Waterpoort Provincie Noord-Brabant
Joost van Rijckevorsel, Fort Sabina

Ruimtelijk ontwerp
Studio Marco Vermeulen
Maaskade 85
3071 NE Rotterdam
T: +31 (0)10 225 0030
F: +31 (0)10 225 0758
E: studio@marcovermeulen.nl
W: www.marcovermeulen.nl
Marco Vermeulen
Bram Willemse
Wout Kruijer

Met dank aan:
Joost de Bruin, Erfgoedfabriek Provincie Noord-Brabant
Joost Findhammer, Provincie Noord-Brabant
Albert Goorden, Staatsbosbeheer
Wil Gorissen, Stichting Fort Sabina.nl
Wim Haarmann, Erfgoedfabriek Provincie Noord-Brabant
Sander van Heteren, Provincie Noord-Brabant
Marjoleine Hoogendoorn, Gemeente Moerdijk
Ben ten Hove, Leerfabriek KVL
Patrick Martens, Provincie Noord-Brabant
Jurjen Medendorp, Provincie Noord-Brabant
Bas van Neijenhof, Stichting Fort Sabina.nl
Frederick Pienaar, Provincie Noord-Brabant
Sjoerd Koenraadt, Waterschap Brabantse Delta
Martine Kreuger, Provincie Noord-Brabant
René Kwant, kwartiermaker Zuiderwaterlinie
Nanette Vugts, Erfgoedfabriek Provincie Noord-Brabant

Inhoudsopgave

1. Inleiding **5**
1.1 Algemeen 9
1.2 Context en betekenis 11
1.3 Ontwikkeling tot op heden 14
1.4 De Verkenning 15
1.5 Leeswijzer 17

2. Doelstellingen **19**
2.1 Belang van het complex 21
2.2 Doelen en ambities 22
2.3 Uitgangspunten en randvoorwaarden 24

3. Context **27**
3.1 Bevochten Brabant 28
3.2 Context in de Zuiderwaterlinie 32
3.2 De stelling van Willemstad 36
3.4 Inventarisatie fort 42
3.5 Bouwhistorische waardestelling 49

4. Ruimtelijk ontwerp **53**
4.1 Ontwikkelconcept 56
4.2 Ruimtelijk ontwerp 61
4.3 Duurzaamheid 128
4.5 Ruimtelijk ontwerp in relatie tot beleidskaders 130

5. Ondernemen op het fort **133**
5.1 Pop up belevenis op Fort Sabina 135
5.2 Ondernemers op het fort 136
5.3 Verdienmodel 139

6. Financiën ontwikkelplan **141**
6.1 Kosten ontwikkelplan 143
6.2 Financiering ontwikkelplan 144
6.3 Risico 146

7. Realisatie ontwikkelplan **149**
7.1 Voorbereiding uitvoering 151
7.2 Uitvoering van het ontwikkelplan 152
7.3 Partnerschap 153

Bronnen en bijlagen **154**

1. Inleiding

1.1 Algemeen

1.2 Context en betekenis

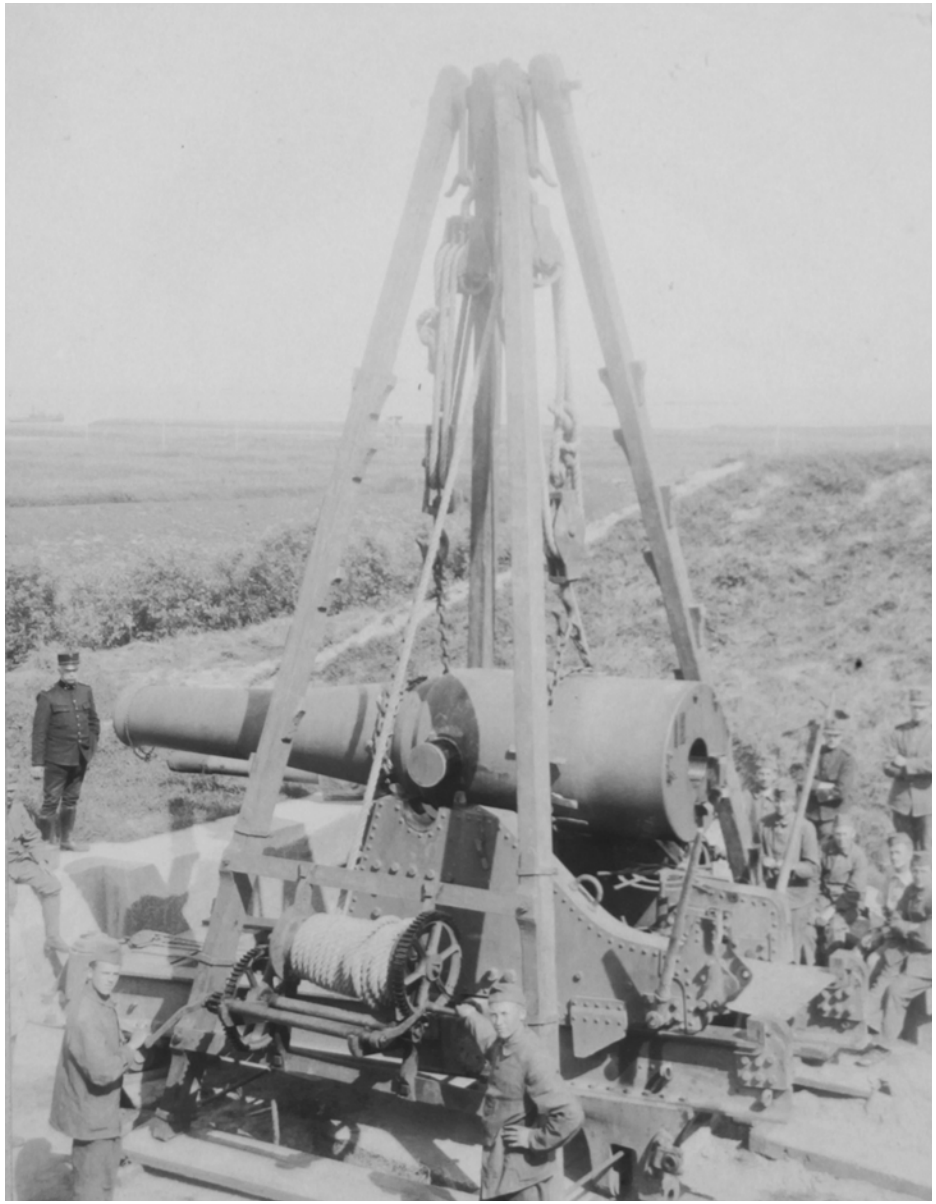
1.3 Ontwikkeling tot op heden

1.4 De Verkenning

1.5 Leeswijzer

Luchtfoto van Fort Sabina uit de jaren 80.

Geschutsopstelling richting het Volkerak, begin 20e eeuw.

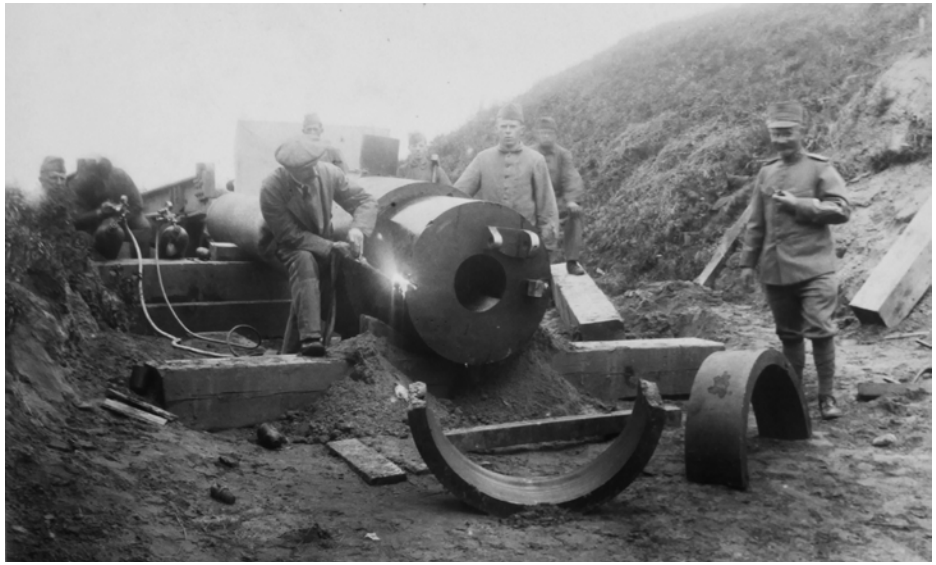
1.1 Algemeen

Wie voor het eerst op Fort Sabina komt, wordt direct getroffen door de zeldzame kwaliteit van deze ongerepte plek. Dit bijzondere beeld wordt in hoge mate bepaald door de nog oorspronkelijke bebouwing, de omvang van het geheel, het overvloedige groen en de ruimte van het omliggende landschap, waaronder de indrukwekkende ligging aan het ‘open water’. Deze ligging aan het open water ervaar je nu nog niet. Het fort ligt zo’n drie kilometer ten zuidwesten van de historische vesting Willemstad en maakt deel uit van de zgn. Stelling van Willemstad , een kring van forten rond de oude vesting en een parel binnen de Zuiderwaterlinie.

Fort Sabina werd gebouwd door Napoleon (1811) en verder uitgebreid onder koning Willem III (1880 – 1883). Het fort is van het zgn. type Tour Modèle en hiervan bestaan er in Nederland slechts drie. Fort Sabina is daarvan - en in heel Brabant - het grootste. Ook maakt het deel uit van een ‘keten’ van hoogwaardige natuurgebieden. Staatsbosbeheer is eigenaar van het fort en heeft het in erfpacht gegeven aan de gemeente Moerdijk. Beheer en exploitatie zijn sinds 2012 in handen van de (particuliere) stichting Fort Sabina.

Scherfvrij onderkomen van begin 20e eeuw.

Ontmanteling zwaar geschut 24 cm, begin 20e eeuw.

1.2 Context en betekenis

- Fort Sabina maakt, zoals gezegd, deel uit van de ‘Stelling van Willemstad’. Dit is een uniek cluster van forten binnen de Zuiderwaterlinie en daarbuiten. De linie vormde de scheidslijn tussen de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden en loopt nog altijd als een historisch kralensnoer dwars door Brabant. Het is de oudste, langste en meest benutte waterlinie van Nederland. De Zuiderwaterlinie kent voor het overige vrijwel enkel de zgn. aarden forten die verder niet bebouwd zijn. Sabina is dat met de andere forten rond Willemstad juist wel en de bebouwing met de oorspronkelijke toren (de Tour Modèle) is zeer zeldzaam in Nederland, er zijn er slechts 3 bekend en deze staan alle 3 in de Stelling van Willemstad. Daarnaast kent fort Sabina nog een kazerne, kruithuis en zgn. caponnières met ondergrondse infrastructuur. Uniek is verder de ligging rond het grote, open water van Volkerak en Hollandsch Diep waarbij alle forten nadrukkelijk en zichtbaar verbonden zijn. Daarbij is de stelling zo compact dat zij zich vanaf Fort Sabina in één keer laat overzien.

- Het fort en de ‘Stelling van Willemstad’ zijn majeure identiteits-dragers voor de regio. Zij vertellen niet alleen de belangrijkste verhalen van Willemstad en zijn strategische ligging, daarnaast zijn fort en Stelling beeldbepalende ruimtelijke structuren, en - nogmaals - onderdeel van de Brabant-brede structuur die de Zuiderwaterlinie is.

- Waar cultuurhistorie en natuur op veel forten samengaan, geldt dit op en rond Fort Sabina in bijzondere mate. Het fort is onderdeel van en grenst aan hoogwaardige natuurgebieden zoals de Anthoniegorzen (Nationaal NatuurNetwerk (NNN), voorheen EHS) en het Volkerak-Zoommeer (Natura 2000). Kenmerkend is vooral de grote variatie aan bijzondere planten en dieren met name vogels. In de wijde omgeving vindt men flamingo’s, lepelaars, visarenden etc. De direct aan het fort grenzende St. Anthoniegorzen behoren volgens eigenaar Staatsbosbeheer tot de top van weidevogelgebieden in Nederland. Dicht in de buurt bevinden zich verder de Dintelse Gorzen bij Benedensas, het inmiddels zeer bekende en veel bezochte ‘natuureiland’ Tiengemeten en de Hellegatsplaten, alle van Natuurmonumenten. Ook ligt het fort aan de rand van de Nationale Parken Biesbosch-Haringvliet en Oosterschelde die gekandideerd zijn als Nationaal Park van Wereldklasse.

De Haven van Willemstad, 2015.

- Fort Sabina, de omliggende forten en de vesting vormen de basis voor de ontwikkeling van een omvangrijk recreatielandschap met een onderscheidend karakter: de Stelling van Willemstad. Hiervoor is vanuit Waterpoort een visie en kansenkaart gemaakt (2014) die inmiddels breed wordt gedragen. Kern van de visie zijn de verbonden forten rond de oude vesting met daarbij het voor de streek kenmerkende ‘stoere’ landschap. In dit landschap is ook de strijd met de elementen voelbaar. Het biedt een uitdagend decor voor ‘active leisure’.

- Willemstad verwelkomt jaarlijks zo’n 500.000 – 600.000 bezoekers. Daarmee bevindt zich een publiek van substantiële omvang in het hart van het gebied. M.a.w. er is volop publiek binnen bereik i.p.v. dat eerst een nieuwe markt moet worden veroverd. Ook anderszins is fort Sabina in economische zin strategisch gelegen, namelijk tussen Rotterdam en Antwerpen en in de directe nabijheid van Zeehaven en Industrieterrein Moerdijk. Daarmee ligt niet alleen de particuliere maar ook een grote zakelijke markt binnen handbereik. Voorbeelden van nieuwe markten zijn de riviercruises en de Waterbus, op dit moment wordt serieus bekeken of Willemstad een hub in de nationale Riviercruisemarkt kan zijn.

- Fort en stelling zijn van betekenis in de samenwerking met de provincie Zuid-Holland. Zij investeert momenteel o.a. in het herstel van het Havenkanaal bij fort Prins Frederik in Ooltgensplaat, de gebiedsontwikkeling Hellegat en is betrokken bij de herbestemming van fort Buitensluis bij Numansdorp. Er is ambtelijk enthousiasme en bestuurlijk draagvlak om de herbestemming van dit fort te verbinden aan de ontwikkeling van de Stelling van Willemstad. Er is bereidheid om in de samenwerking te investeren.

- wWaterpoort zorgt bij de ontwikkeling van de Stelling van Willemstad en Fort Sabina voor verbinding en versnelling. De samenwerkende partijen in Waterpoort zorgen ervoor dat diverse provinciale doelen (Deltaprogramma en Zuidwestelijke Delta (incl. programma Ontwikkeling Grevelingen-Volkerak-Zoommeer), Zuiderwaterlinie/Erfgoedfabriek, Vrijetijdseconomie/Visit Brabant, Brabant Uitnodigend Groen, Energie en Milieu en Water) op een integrale en gebiedsgerichte manier worden gerealiseerd. Waterpoort combineert top-down en bottom-up tot een middle-up-down aanpak, waarbij beleids- en gebiedsurgenties worden verbonden.

De Tour Modèle uit 1811 voor de renovatie in 2006.

Het baggeren van de Oude Heiningsche Haven, begin 20e eeuw.

1.3 Ontwikkeling tot op heden

Nadat Fort Sabina door de gemeente Moerdijk in erfpacht is genomen van Staatsbosbeheer, is een begin gemaakt met de werkzaamheden aan het fort. In 2006 zijn het poortgebouw en de Tour Modèle gerestaureerd. De afgelopen jaren is ingezet op het verbeteren van de veiligheid op de locatie en het verbeteren van de toegankelijkheid. In de periode van 2008 en 2011 zijn enkele studies gedaan naar de bouwkundige staat van het fort en naar mogelijkheden en maatregelen voor herbestemming en ontstond het voornemen om het fort te restaureren. In de achterliggende tijd hebben gemeente en fortbeheerder met slim combineren van opgaven, bescheiden middelen en veel inzet de meest urgente werkzaamheden opgepakt en het fort meer en meer ontsloten. In 4 jaar tijd is het aantal bezoekers gegroeid van 0 naar zo'n 12.000 in 2016.

1.4 De Verkenning

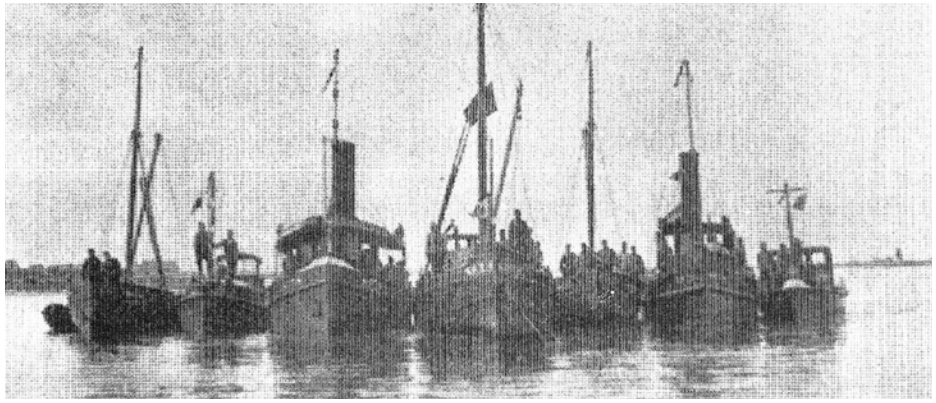
In het voorjaar van 2015 heeft de provincie Noord-Brabant via de Erfgoedfabriek een pré-verkenning uitgevoerd voor Fort Sabina. De pré-verkenning 'Stelling nemen voor Sabina' laat de betekenis van het complex voor Brabant zien. Verder zijn de opgave en de uitgangspunten vastgesteld om eventueel in de herontwikkeling en restauratie van het monument te investeren.

Op 19 november 2015 hebben provincie, gemeente en Stichting Fort Sabina.nl een intentieovereenkomst getekend voor een gezamenlijke verkenning naar het duurzaam beheer en instandhouding van Fort Sabina.

In de verkenning is een ontwikkelconcept voor Fort Sabina uitgewerkt voor een duurzame herontwikkeling van het fort uitgaande van de bijzonder kwaliteiten. Voor het plan zijn de investeringskosten en kosten voor beheer en onderhoud uitgewerkt en is een organisatiestructuur voor de exploitatie van het fort opgesteld. De verkenning brengt de opgave en mogelijke rol van betrokken partijen bij de ontwikkeling van het fort in beeld. Op basis van de uitkomsten van de verkenning besluiten Gedeputeerde Staten en Burgemeester en Wethouders van de gemeente Moerdijk of, en zo ja, onder welke voorwaarden ze in Fort Sabina willen investeren.

Foto gemaakt in de Oude Heiningsche Haven, begin 20e eeuw.

De vloot van het korps Torpedisten, begin 20e eeuw.

1.5 Leeswijzer

Het ontwikkelplan bevat de resultaten van de verkenning. In dit eerste hoofdstuk wordt de aanleiding en context van het plan geschetst. In hoofdstuk 2 zijn de doelstellingen en ambities voor de duurzame instandhouding van Fort Sabina benoemd. In hoofdstuk 3 is de betekenis van het fort binnen de Stelling van Willemstad en de Zuiderwaterlinie uiteengezet. De toelichting op het ruimtelijk ontwerp voor Fort Sabina lees je in hoofdstuk 4 en de organisatie en exploitatie van het fort zijn in hoofdstuk 5 te vinden. In de hoofdstukken 6 en 7 worden achtereenvolgens de financiën en de realisatie van het ontwikkelplan toegelicht.

2. Doelstellingen

2.1 Belang van het complex

2.2 Doelen en ambities

2.3 Uitgangspunten en randvoorwaarden

Bouw van scherfvrij onderkomen begin 20e eeuw.

Interieur scherfvrij onderkomen begin 20e eeuw.

2. Doelstellingen

Het ontwikkelplan voor Fort Sabina is het resultaat van de verkenning naar het duurzaam beheer en instandhouding van Fort Sabina. Het ontwikkelplan omvat een ontwikkelconcept voor de herontwikkeling gebaseerd op de uitgangspunten en voorwaarden voor de duurzame instandhouding van het fort. Het concept borduurt voort op de historische kwaliteiten en kenmerken van het fort en haar ligging binnen de Zuiderwaterlinie. Met de herontwikkeling van Fort Sabina wordt bijgedragen aan de hieronder beschreven doelen en ambities voor de duurzame instandhouding van Fort Sabina.

2.1 Belang van het complex

Fort Sabina vertelt het verhaal van Bevochten Brabant, een van de verhaallijnen uit ‘De (verbeeldings) kracht van erfgoed’, het beleidskader erfgoed 2016-2020. Fort Sabina is een iconisch erfgoedcomplex, ligt nabij de historische vesting Willemstad, binnen de zogenaamde Stelling van Willemstad (origineel Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak) als onderdeel van de Zuiderwaterlinie.

In het programma Zuiderwaterlinie zijn alle forten aan te duiden als een belangrijke opgave voor de verhaallijn van Bevochten Brabant. De meeste forten zijn op orde en is er geen herontwikkelingsopgave. Een paar forten binnen de Zuiderwaterlinie kennen nog wel een herbestemmingsopgave. Deze forten, waaronder Fort Sabina, zijn te duiden als een ‘must’ waarvoor het programma voor de Grote Erfgoedcomplexen ingezet kan worden.

2.2 Doelen en ambities

Fort Sabina en de Stelling van Willemstad zijn majeure identiteitsdragers voor de regio; zij vertellen het verhaal van Willemstad en zijn strategische ligging, daarnaast zijn fort en Stelling beeldbepalende ruimtelijke structuren en onderdeel van de Brabant-brede structuur van de Zuiderwaterlinie.
De herontwikkeling van Fort Sabina draagt bij aan het behoud van de erfgoedwaarden op het fort; de essenties van deze waarden zijn beschreven in bijlage 1 bij dit ontwikkelplan en vertaald naar de onderstaande doelen en ambities.

Voor de duurzame instandhouding van Fort Sabina zijn de volgende doelen en ambities richtinggevend:

1. Gebiedsontwikkeling Stelling van Willemstad:
De herontwikkeling van Fort Sabina als vliegwiel voor de gebiedsontwikkeling van de Stelling van Willemstad binnen het programma van de Zuiderwaterlinie.

De herontwikkeling sluit aan bij de samenwerking in Waterpoort waarin publieke en private partijen samen aan de slag gaan met de ontwikkeling van het gebied. Centraal staat het ontwikkelingsperspectief van een regio die het gezicht weer naar het water heeft gericht. De ontwikkeling van de regio wordt gevoed en gestuurd vanaf en met het water.

2. Duurzame instandhouding Fort Sabina:
Duurzaam beheer en instandhouding door een duurzame ontwikkeling en exploitatie van Fort Sabina met een passende invulling van activiteiten uitgaande van de erfgoedwaarden. Belangrijke opgave bij de herontwikkeling van Fort Sabina is het behoud van de essenties van het fort.

a. Behoud, herstel en verbeteren van de gebruiksmogelijkheden van Fort Sabina;

Het fort wordt sober hersteld en ingericht als casco met basisvoorzieningen zodat het multifunctioneel en flexibel gebruikt kan worden o.a. voor evenementen en feesten, voor horeca, kleinschalige werkruimten voor bedrijven en multifunctionele ruimten voor bijv. workshops, tentoonstellingen, theater en een informatieruimte over de Stelling van Willemstad, de Zuiderwaterlinie en de bijzondere natuurwaarden op en rond het fort.

b. Tonen van de verhaallijn ‘Bevochten Brabant’ en positioneren van het fort binnen de Stelling van Willemstad;
- Beleven en herkenbaar zijn van de ruimtelijke samenhang tussen Fort Sabina en de Stelling van Willemstad / Zuiderwaterlinie;
- (Betere) leesbaarheid van de gelaagde ontwikkeling in de tijd en de complexe structuur binnen de groene omwalling van het fort;

Op en om het fort worden nieuwe elementen toegevoegd om het verhaal van Bevochten Brabant en Fort Sabina te kunnen vertellen. Meest opvallend element is een trap (of vergelijkbaar element) die de Tour Modèle van de Nederlandse kazerne scheid en zicht biedt op de Stelling van Willemstad. Hiermee wordt een landmark toegevoegd aan het fort.

c. Behoud van de cultuurhistorische waarden van de gebouwde en de groene omgeving op het fort;
- Ontwikkelingen binnen en buiten het fort dragen bij aan de ensemblewaarde en identiteitswaarde van Fort Sabina;

Er wordt een nieuwe laag (nieuwe elementen) met consistent gebruik van kleur en materiaal toegevoegd aan het fort om de cultuurhistorische kwaliteiten te versterken en het fort te positioneren binnen de Stelling van Willemstad/ Zuiderwaterlinie.

d. Verbeteren toegankelijkheid en bereikbaarheid van het fort;

Op het fort is een breed publiek welkom; door parkeervoorzieningen voor de inundatiesluis, eveneens een rijksmonument, te realiseren wordt het fort beter toegankelijk.

e. Maatregelen tbv verduurzaming van het beheer en exploitatie;

Ontwikkeling van Fort Sabina als zelfvoorzienend fort met aandacht voor de erfgoedwaarden.

2.3 Uitgangspunten en randvoorwaarden

In de pré-verkenning ‘Stelling nemen voor Fort Sabina’ zijn de volgende uitgangspunten voor de ontwikkeling van Fort Sabina opgehaald.

- Fort Sabina blijft toegankelijk voor algemeen publiek.

- Het (onderscheidende) ongerepte karakter van het fort blijft zoveel mogelijk behouden, incl. de wettelijk voorgeschreven bescherming van flora en fauna. Behoud van het ‘rauwe en ruige’ karakter sluit een hoogwaardig(e) serviceniveau en inrichting niet uit.

De invulling van het fort sluit aan bij de visie en kansenkaart voor de Stelling van Willemstad die tijdens de Waterpoortconferentie van november 2014 is gepresenteerd en breed wordt gedragen.

- De huidige activiteiten die op het fort worden aangeboden zijn uitgangspunt en inspiratie voor de exploitatie van het fort. De drie pijlers voor de ontwikkeling van nieuw aanbod zijn hiervan afgeleid: gastvrijheid, natuur, cultuur/historie. Als leidraad voor de bedrijfsvoering of zelfs voor een business-concept als zodanig geldt dat die sociaal en duurzaam is (o.a. door ruimte voor lerend werken, leerwerkplekken, leerlingbouwplaatsen, stage en ervaringsplekken bijvoorbeeld door de blijvende inzet van de medewerkers van het Werkgelegenheidsproject (WGP), inzet op minimaal energieverbruik, biologische ingrediënten in de keuken e.d.).

- In principe lijkt een bedrijfsmodel met meerdere aanbieders die onder één stichting of in een coöperatie opereren het meest voor de hand te liggen. Ondernemers op het fort krijgen ‘gunning’ op basis van een deugdelijk ondernemersplan voor hun deel van de exploitatie en hun bijdrage aan het algemene concept.

- Ontwikkeling van Fort Sabina mag gefaseerd plaatsvinden (groeimodel). Een dergelijk model kan zelfs deel uitmaken van het concept maar kan ook pragmatisch zijn: eerst de basis op orde inclusief die onderdelen van het fort die zich het ‘makkelijkst’ lenen voor rendabele exploitatie: Tour Modèle, kazerne en kruithuis.

- Op verschillende plekken in en rond Willemstad worden de verhalen rondom het militaire verleden van het gebied zichtbaar gemaakt. In het Mauritshuis, de vesting en op verschillende forten. Fort Sabina speelt hierin een belangrijke rol, hier wordt de Stelling van Willemstad zichtbaar en voelbaar, en kan het verhaal van de Zuiderwaterlinie (van Bergen op Zoom tot Grave) worden verteld en de rol van het fort door de jaren heen in tijden van oorlog, (waters)nood en het dagelijkse leven van toen en nu.

- De ontwikkeling van Fort Sabina wordt opgepakt in relatie tot de gebiedsopgave voor Waterpoort/ Zuiderwaterlinie. Deze samenwerking is niet alleen van belang voor promotie maar ook voor afstemming over nieuw aanbod en producten, infrastructuur e.d. passend binnen de visie voor de Stelling van Willemstad/ Zuiderwaterlinie.

De torpedoloods (links) en botenloods (rechts) in 1970. Slechts de gevel van de botenloods is overgebleven.

3. Context

3.1 Bevochten Brabant

3.2 Context in de Zuiderwaterlinie

3.3 De Stelling van Willemstad

3.4 Inventarisatie Fort

3.5 Bouwhistorische waardestelling

Het poortgebouw, de entree naar Fort Sabina, 2015.

3. Context

Dit hoofdstuk vertelt het verhaal van Bevochten Brabant en de samenhang en betekenis cq waarden van het fort met de Zuiderwaterlinie en de Stelling van Willemstad, ook worden de belangrijkste monumentale waarden benoemd.

3.1 Bevochten Brabant

De verhaallijn Bevochten Brabant gaat over Brabant als buffer tussen Holland en de dreiging uit het zuiden en oosten van grote Europese mogendheden: Spanje, Frankrijk, Duitsland. Brabant ging eeuwenlang onder een ‘treurig lot’ gebukt: Het lag tussen de Republiek en de grote Europese mogendheden in. De strijd werd alleen niet in Holland, maar grotendeels in Brabant uitgevochten. Dat was zo tijdens de Tachtigjarige Oorlog, maar ook toen de Fransen kwamen (eerst in 1672 en later nog eens in 1794) was Brabant brandhaard.

En in de 20e eeuw zou Brabant ook als buffer dienen t.b.v. de Vesting Holland.

Met de waterlinies in Brabant (de Zuiderwaterlinie en het zuidelijke deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie) kan dit verhaal van eeuwenlange strijd in de tijd verteld worden. Overal ter wereld zijn er vestingsteden, forten en verdedigingslinies, maar het unieke van ‘onze’ linies is het verdedigen met water. Waterlinies zijn een samenhangend stelsel van vestingsteden, forten, dijken, kanalen, inundatiegebieden en –sluizen. Bedoeld om het land te verdedigen met behulp van water (inundatie). De inundatie was de essentie, en daar waar de inundatie zwakke plekken vertoonde, verrezen forten en andere verdedigingswerken.

In bijlage 2 is de historische ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie, Stelling van Willemstad en Fort Sabina aan de hand van 6 perioden in de geschiedenis beschreven

HARINGVLIET
den Bommel
den Bommel polder
Zeehonden plaat
Ventjegors gravje
Bommelzand
Middelsluis
Numansdorp
of Buitensluis
Numans polder
Schuring
Tavenstoe polder
Nieuw Oostensche polder
Oostersche bekade
Schuringsche polder
Polder 't Land van
Hoge zand
WILLEMSTAD
Legerplaats
Riet gorsen
Bille gat
HOLLANDSCHDIE
Ooltgensplaat
Riet veldsche polder
Oudelandsche polder
Gadathesche polder
Wei polder
Mava polder
Gadathesche sluis
Theodora
Adriana
de Langstraat
Ft PRINS FREDERIK
Ft DE RUITER
Ft de Ilel
Ilelwijk
Bovensluis
Fort
Noordschans
Linnekreek
Ruigen Hilschen polder
Groote polder
KLUNDERT
Nieuwe Fijnaart polder
Zwingelspaan
Oude Heijningen
Heijningen
Sabina Henrica
VOLKRAK
Oudenmolen
Driehoek
Elisabeths polder
Oude Fijnaart polder
Nieuwemolen
Fijnaart
Noordhoek
Bloemendaalsche polder
West polder
Dinteloord
Dinteloord polder
Drie vrienden polder
Anna polder
Willems polder
Rolle plaat
Slobbegors
Jufrouwen
Kwartier
Oude Appelaar
de Kreek
Oudlandsche polder
Barlake
Molendijk

Branding de Zuiderwaterlinie. Bron: Inspiratieatlas Zuiderwaterlinie, SMV, 2015.

3.2 Context in de Zuiderwaterlinie

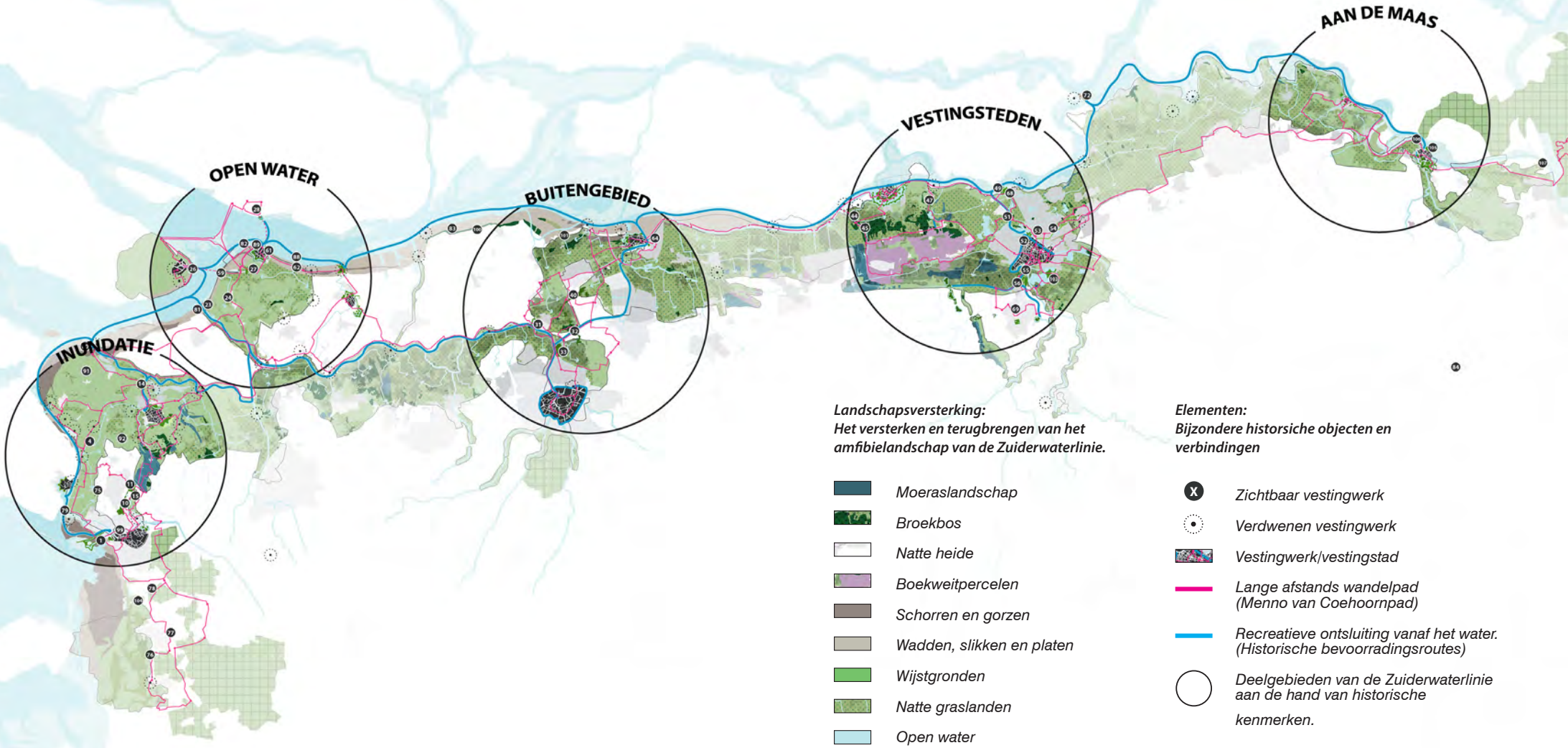
De Zuiderwaterlinie: één linie, vijf stellingen

De Zuiderwaterlinie is de oudste, langste en meest benutte linie van Nederland. De Zuiderwaterlinie kent vijf unieke deelgebieden, de stellingen, die te onderscheiden zijn op basis van ruimtelijke en historische kenmerken. Elke stelling heeft zijn eigen kenmerken. Die karakteristieken zijn toe te schrijven aan de militaire historie van het gebied en de ligging ten opzichte van het water als verdedigingsmiddel.

De Stelling Bergen op Zoom-Steenbergen vormt het allereerste begin van de waterlinie. Dit is het meestgebruikte deel, aangelegd in de Tachtigjarige Oorlog om de Spanjaarden tegen te houden. Om het gebied onder water te laten lopen, gebruikte men hier zowel zoet als zout water.
De Stelling van Willemstad heeft de mooiste forten. Maar liefst vijf stuks, gebouwd in een grote kring aan het open water. In de Stelling Breda-Geertruidenberg staan linies en schansen centraal. Dat komt doordat het land hier maar gedeeltelijk onder water kon worden gezet. De Stelling 's-Hertogenbosch-Heusden bestaat uit de grote vestingstad 's-Hertogenbosch met gerestaureerde vestingwerken, en het kleine maar charmante Heusden.
De Zuiderwaterlinie volgt de loop van de Maas het duidelijkst bij de Stelling Grave-Ravenstein. Hier kom je de rivier telkens weer tegen.

In deze context is fort Sabina gepositioneerd.

Vijf deelgebieden in de Zuiderwaterlinie, elk met een bijzondere identiteit en verbondenheid met de omgeving.

Landschapsversterking:
Het versterken en terugbrengen van het amfibielandschap van de Zuiderwaterlinie.

- *Moeraslandschap*
- *Broekbos*
- *Natte heide*
- *Boekweitpercelen*
- *Schorren en gorzen*
- *Wadden, slikken en platen*
- *Wijstgronden*
- *Natte graslanden*
- *Open water*
- *Bijzonder bos (bv. Mastbos in Breda of de Mookerheide)*

Elementen:
Bijzondere historsiche objecten en verbindingen

- *Zichtbaar vestingwerk*
- *Verdwenen vestingwerk*
- *Vestingwerk/vestingstad*
- *Lange afstands wandelpad (Menno van Coehoornpad)*
- *Recreatieve ontsluiting vanaf het water. (Historische bevoorradingsroutes)*
- *Deelgebieden van de Zuiderwaterlinie aan de hand van historische kenmerken.*

3.3 De Stelling van Willemstad

Gebiedsvisie Stelling van Willemstad

Het doel van de visie Stelling van Willemstad is om inzicht te verkrijgen in de manier waarop het militair erfgoed van de Stelling van Willemstad kan worden ontsloten vanuit toeristisch en recreatief perspectief en hoe dit kan bijdragen aan de ruimtelijke identiteit van de regio. Het gaat daarbij deels om de reconstructie van historische vestingwerken en structuren, maar ook om het zichtbaar maken van de strategische en ruimtelijke samenhang tussen deze vestingwerken.

Verbonden forten

De zeearmen verdedigen die toegang boden tot Holland. Dát was vanaf 1583 de belangrijkste taak van de Stelling van Willemstad. De vijf forten rond de vestingstad hebben dan ook van oorsprong een sterke relatie met het open water. Deze gebiedsvisie wil het militair erfgoed van de Stelling van Willemstad ontsluiten vanuit toeristisch en recreatief perspectief en dit erfgoed laten bijdragen aan de ruimtelijke identiteit van de regio. Het gaat daarbij deels om de reconstructie van historische vestingwerken en structuren, maar ook om het zichtbaar maken van de strategische en ruimtelijke samenhang tussen deze vestingwerken.

Stoer landschap

In het gebied rond Willemstad ligt een grote diversiteit aan landschapstypen. Aan de oevers van het Hollands Diep en het Volkerak bevinden zich de restanten van een slikken- en gorzenlandschap. Tot nog maar enkele decennia geleden stond dit gebied onder invloed van eb en vloed. Grote delen zijn beschermd natuurgebied (EHS en Natura 2000) vanwege de grote variatie aan bijzondere planten en dieren. Je vindt er bijvoorbeeld vele vogels zoals flamingo's, lepelaars, visarenden en kiekendieven. De ingepolderde Sint Anthonie Gorzen tussen Fort Sabina en Fort de Hel vormen een belangrijk en beschermd vogelweidegebied. Het landschap wordt daarnaast bepaald door grootschalige landbouw, hoge windmolens, het Volkerak-sluizencomplex en natuurlijk de forten. Hoewel rijk aan flora en fauna is het gebied rond Willemstad dan ook allerminst arcadisch en lieflijk. Het is eerder een ruig en 'stoer' landschap, waar water en wind domineren.

Juist deze kenmerken maken het tot een uitdagend decor voor 'active leisure' en teambuilding. Het huidige aanbod aan dit soort activiteiten, waaronder tankrijden bij Fort de Hel en ribvaren over het Volkerak kan verder worden uitgebreid waardoor de Stelling van Willemstad bekend zal staan als hét 'adventure'-landschap van Nederland. Een recreatielandschap vol activiteiten die passen bij het militaire karakter van de stelling en de cultuurhistorie, de verhalen en de plek. Uiteraard moeten we daarbij rekening houden met de beschermde status van bepaalde natuurgebieden.

Legenda

(Pagina 36-37)

- *Fort Sabina*
- *Avontureneiland*
- *Reconstructie Oud Heiningsche Haven als plas-dras gebied*
- *Natuurkamperen*
- *Loopgravenspel bij Fort de Hel*
- *Plas-dras gebied waar vroeger het inunderen van polders plaatsvond*
- *Klimtoren en observatiepost*
- *Wadlopen op het Haringvliet*
- *Wildernispaden Hellegatsplaten*
- *Flamengo's spotten vanuit de bestaande vogelkijkhutten*
- *Evenemententerrein De Banaan*
- *Strandsurfen en extreme watersporten*
- *Voormalig redoute als poort naar het binnenland*
- *Extensief recreatief medegebruik EHS gebied het Zwanen Meer*
- *Klimbos*
- *Jachthaven fort Buitensluis*
- *Natuurkamperen op de uiterwaarden bij fort Bovensluis*
- *Landart de Wachter*
- *Nieuwe verbindingsroute Maltaweg versterkt de positie van fort De Hel als 'de poort van de Stelling'*
- *Kano en fluisterbood verhuur bij het oude gemaalhuis aan de Kromme Kreek*
- *Vervangen duiker onder Stadsdijk zodat het Breede Gat beter doorvaarbaar wordt*
- *Doorvaarbaar maken historische kreek De Vleij*
- *Voormalig vestingwerk (nu gebruikt als vogelkijkhut)*
- *Tankparcours fort de Hel*
- *Vogels spotten op de St. Anthoniegorzen*
- *Verbinding fort en binnenwater door reconstructie kreek*
- *Mauritshuis inrichten als informatiecentrum en museum van de Stelling van Willemstad*
- *Extensief gebruik EHS zone door middel van een kruinenpad*
- *Extensief gebruik EHS zone door middel van een trimbos*
- *Herstel inundatiesluis nabij fort Bovensluis*
- *Leesbaarheid Stelling van Willemstad vergroten door het zichtbaar maken van fort de Hel*
- *Amfibieroute die de forten en de klim / observatietoren onderling verbinden*
- *Bed & Breakfast Floris en Sabina*
- *Theetuin en Bed & Breakfast Barlake*
- *Aanmeerplaats voor pleziervaart nabij fort Sabina*

St. Antoniegorzen

Amfibievoertuig

Een van de voorstellen is om de forten van de stelling op een ludieke manier te ontsluiten met een amfibievoertuig. Dat pendelt dan op en neer tussen Fort Buitensluis en Fort Prins Frederik, via Willemstad en/of Fort Bovensluis naar Fort de Hel en Fort Sabina. Een ander voorstel betreft de reconstructie van de Oude Heiningsche Haven tussen Fort Sabina en Fort de Hel in de vorm van een plas-draszone die de ecologische waarde verhoogt. Bij een derde voorstel maken we werk met werk bij het aanpassen van de dijken rondom de Dintel. Met relatief beperkte extra inzet kunnen we daarbij ook de verdwenen zandgevormde redoutes, batterijen en forten terugbrengen.

Voorstel om de Stelling van Willemstad recreatief te verbinden door middel van een (militair) amfibievoertuig. BRON: www.britannica.com/technology/DUKW (2015)

3.4 Inventarisatie fort

Uit het verslag van de TU Eindhoven, Built (on) Heritage, 2013

Kazerne & Tour modèle
De Tour modèle is het enige wat nog over is van het fort van voor 1879. In de Tour modèle kon 21 ton buskruit worden opgeslagen. De dikte van de uit ijsselstenen opgetrokken muren varieert van 1 tot ruim 1,5 meter.
De kazerne is het grootste gebouw van het fort en werd in 1881 gebouwd aan de reeds bestaande Tour modèle. De oppervlakte bedraagt 300 m2 en telt 18 verblijven, waaronder een keuken, bergplaatsen en een ziekenboeg.
Er verbleven in de kazerne ruim 180 soldaten.

Kruithuis
Achter de kazerne bevindt zich een dubbelwandig kruit- en projectielenmagazijn uit 1881 met bergruimten en vier tongewelven. Voor het vervoer werd gebruik gemaakt van nog steeds aanwezig smalspoor.

Caponnières
De vier caponnieres zijn bereikbaar via ondergrondse gangen en hebben in kiezelbeton met toeslag van baksteensplit opgetrokken muurwerk. De gangen werden geprefabriceerd uit cement in de Nederlandsche Cement Steenfabriek te Delft. De dubbele caponnière heeft een verlande gracht en een berging uit 1884.

Remise
Een remise is een bomvrije bergplaats voor geschut. Het fort bevat twee remises uit 1866. Deze bestaan uit twee tongewelven en zijn opgetrokken uit brikkenbeton.
Brikkenbeton is een ongewapende betonsoort die bestaat uit tras en kalk en als toeslagmateriaal gebroken baksteenpuin. Aan de lagen in de bouwwerken is goed te zien hoeveel werk per dag werd geleverd.
Dit soort beton voldeed gedurende een korte periode. Begin jaren tachtig van de negentiende eeuw werd de brisantgranaat uitgevonden. Vanaf toen was voor een goede bescherming gewapend beton van een andere samenstelling noodzakelijk.

Remise kazemat
Een kazemat is een tegen vijandelijk vuur gedekte en van schietgaten voorziene ruimte. De kazemat is ook opgetrokken uit brikkenbeton.

Magazijn
Tegen de omwalling bevinden zich aan de zuidwest- en westzijde geschutsopstellingen met de bijbehorende in brikkenbeton opgetrokken kruit- en projectielenmagazijnen. De sporen van de geschutsemplacementen voor de zeven zware 24-centimeter kanonnen van het type Y zijn nog herkenbaar.

Wachtershuisje
Dit wachtershuisje is gebouwd na de watersnoodramp van 1953. De dijk achter het fort brak door en verwoeste de woning volledig. Zelfs van de fundering is niets teruggevonden. Het huidige wachtershuisje is gebouwd in metselwerk, gebruikmakend van een Noors verband.

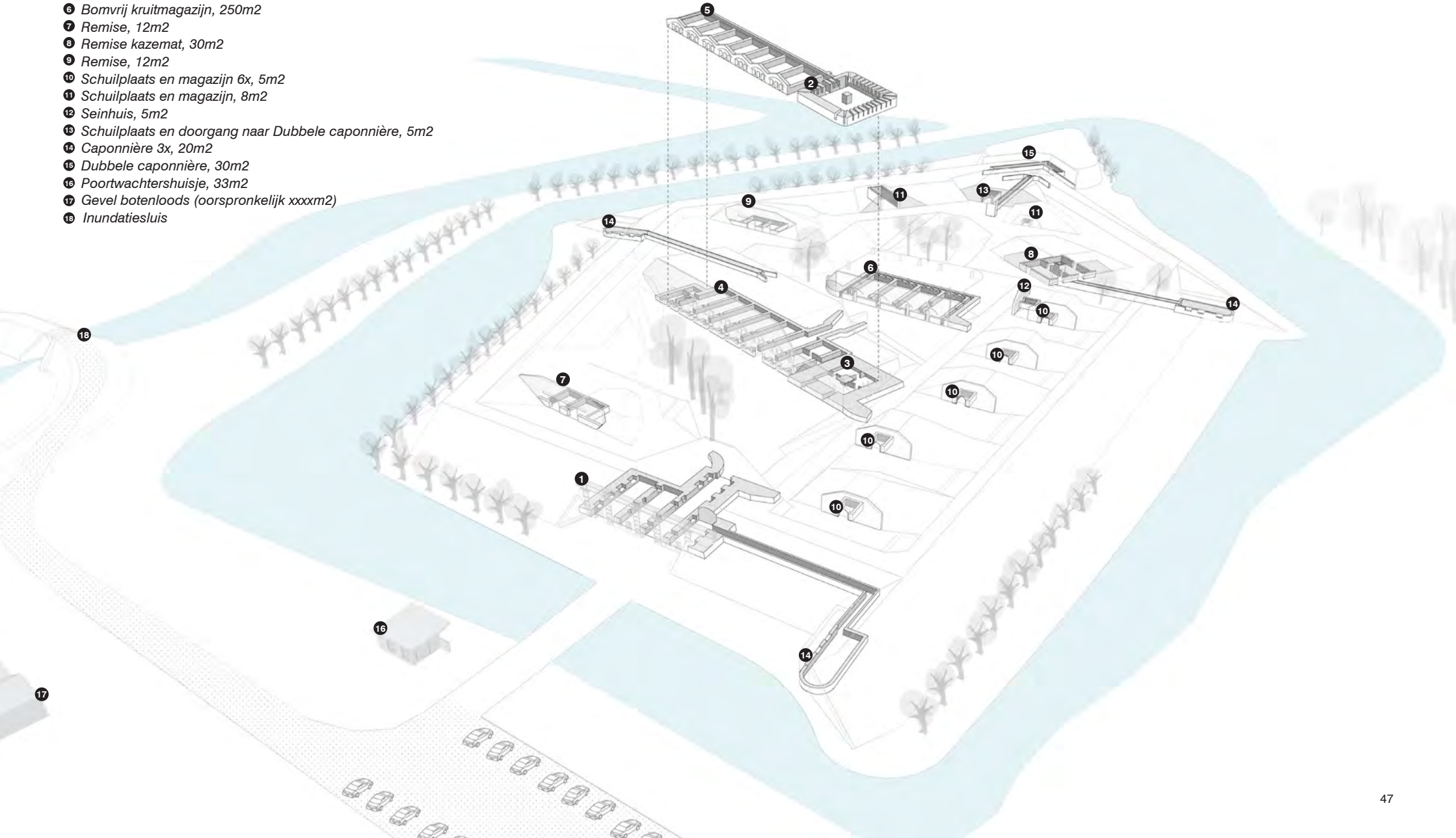

De vaartuigenloods in huidige staat, 2016.

Vaartuigenloods
De VAARTUIGENLOODS is tussen 1879 en 1883 tot stand gekomen ten noorden van het fort Sabina-Henrica. Het gebouw vertoont een mengeling van Ambachtelijk-Traditionele vormen. Omschrijving. Loods opgetrokken uit machinale baksteen en afgedekt met zadeldaken. De loods ligt zeer markant ten noorden van het fort en bestaat uit drie parallel liggende en aan elkaar gebouwde hallen met een lengte van 10 traveeën. De voorgevel heeft brede korfboogvormig gesloten poorten met natuurstenen sluitsteen. De poorten bevinden zich in spaarvelden met brede lisenen, afgesloten met klimmende rondboogfriezen. De friezen volgen de lijn van het flauw hellende zadeldak met overstek en een bedekking van dakleer. De lange zijgevels zijn voorzien van hooggeplaatste ramen onder licht getoogde strekken. De achtergevel heeft dezelfde ramen, geplaatst in spaarvelden, welke met klimmende friezen worden afgesloten. De rechter zijgevel en de achtergevel zijn gepleisterd. Inwendig worden de drie beuken van elkaar gescheiden door twee arcaden met rondbogen. De artillerieloods bij fort Sabina-Henrica is van algemeen belang. Het gebouw heeft cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de ontwikkelingen van de landsverdediging en de krijgskunst in de negentiende eeuw en de plaats die het fort innam als schakel in de Zuiderwaterlinie. Het heeft architectuurhistorische waarden wegens de sobere stijl en de eenvoud van de traditionele baksteenbouw. Het heeft ensemblewaarden wegens de relatie tussen fort, magazijn en het omliggende open poldergebied. Het is relatief gaaf bewaard gebleven. (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Bebouwing en bruikbaar oppervlakte

1. *Poortgebouw, 88m2*
2. *Tour Modèle 1811, 113 m2*
3. *Tour Modèle 1811, kelder/onderste verdieping 80m2*
4. *Kazerne, begane grond soldatenbarakken, 620m2*
5. *Kazerne, 1e verdieping officiersverblijven, 350m2*
6. *Bomvrij kruitmagazijn, 250m2*
7. *Remise, 12m2*
8. *Remise kazemat, 30m2*
9. *Remise, 12m2*
10. *Schuilplaats en magazijn 6x, 5m2*
11. *Schuilplaats en magazijn, 8m2*
12. *Seinhuis, 5m2*
13. *Schuilplaats en doorgang naar Dubbele caponnière, 5m2*
14. *Caponnière 3x, 20m2*
15. *Dubbele caponnière, 30m2*
16. *Poortwachtershuisje, 33m2*
17. *Gevel botenloods (oorspronkelijk xxxxm2)*
18. *Inundatiesluis*

Detail van de poort van de munitieopslagplaats

3.5 Bouwhistorische waardestelling

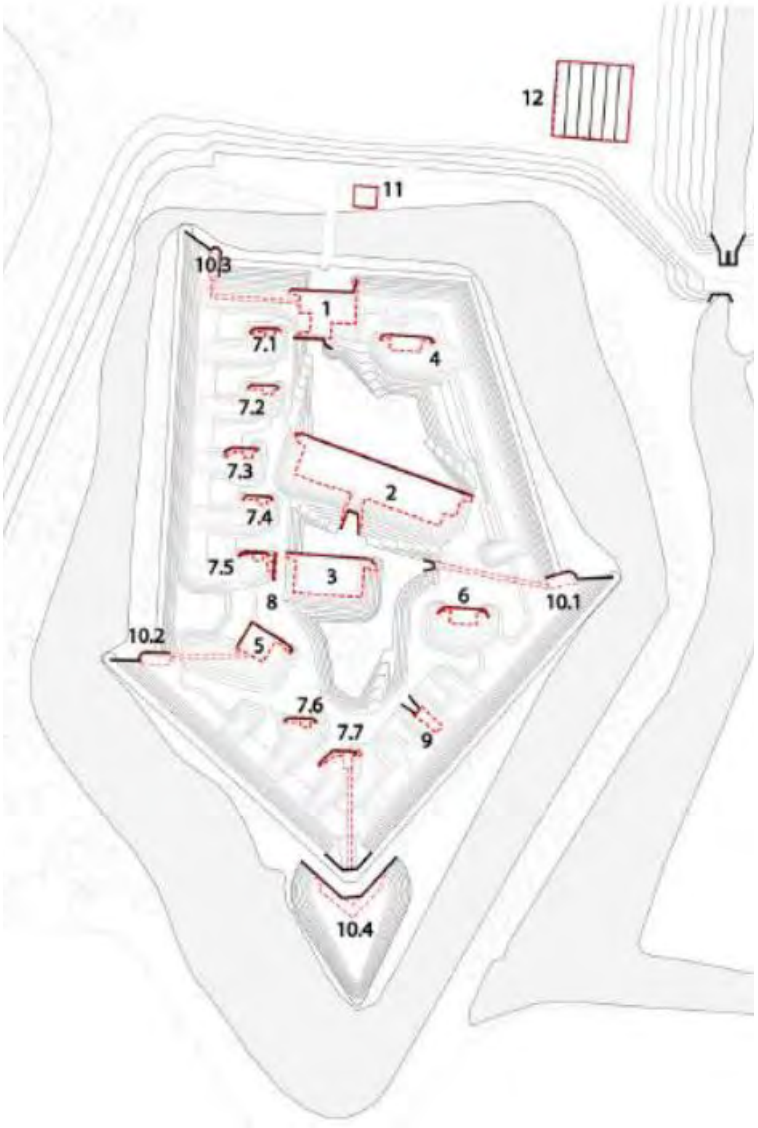
(op basis van bouwhistorische verkenning, BBM 2014)

Het Fort Sabina-Henrica is een uitzonderlijk gaaf bewaard gebleven ensemble. De uitbreiding van het Fort in de periode rond 1880 is vrijwel volledig bewaard gebleven in haar oorspronkelijke staat. De bouwmassa's van de afzonderlijke gebouwen zijn vrijwel geheel ongewijzigd. Op meerdere plekken in de voorgevel ontbreken de oorspronkelijke vensterinvullingen zoals deuren en luiken. Op andere plaatsen zijn daar nog wel restanten van terug te vinden, zodat hierin een betrouwbare reconstructie gemaakt kan worden. De overgebleven onderdelen dienen zorgvuldig bewaard te blijven en te worden gerestaureerd.

Bijzonder is het rond 1810-1811 gebouwde Tour Modèle. De basis hiervan is nog herkenbaar. Een aantal elementen zijn nog zichtbaar en bruikbaar.

Fort Sabina is aangewezen als rijksmonument. De waardering van monumentale (onder)delen van een complex, ensemble of gebouw wordt volgens de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek en waardering onderverdeeld in drie categorieën:

1. Hoge monumentenwaarde: behoud noodzakelijk.
2. Positieve monumentenwaarde: behoud wenselijk.
3. Indifferente monumentenwaarde: aangepaste vervanging mogelijk.
4. Negatieve monumentenwaarde: vervanging wenselijk.

Nummering van de bouwdelen fort Sabina bestaande toestand (Atlas Fort Sabina)

Hieronder wordt voor elk bouwdeel afzonderlijk een waardering opgegeven. Voor een waardering op onderdelen binnen het bouwdeel wordt verwezen naar de bevindingen vanuit het bouwhistorisch veldwerk.

- Fortwachtershuisje (11): *Positieve waarde*
- Aarden wal met toegangshek voor het poortgebouw: *Indifferente waarde.*
- Poortgebouw (1): *Hoge waarde.*
- Caponnière H (10.3): *Hoge waarde.*
- Caponnière G (10.2)): *Hoge waarde.*
- Caponnière I (10.1)): *Hoge waarde.*
- Dubbele caponnière F (10.4) *Hoge waarde.*
  De luik invulling gevelopening van schuilplaats 7.7 (zijde van de inwendige gracht): *Indifferente waarde.*
- Tour- Modèle (2 / westelijke deel) *(zeer) Hoge waarde.*
  Cementdekvloeren met vloerverwarming verdieping: *Indifferente waarde.*
  Cementdekvloer kelder: *Negatieve waarde.*
  Kalkzandsstenen invullingen kelder": *Negatieve waarde.*
- Kazerne (2 / oostelijkdeel): *Hoge waarde.*
  Invullingen in de keuken en toiletten: *Indifferente waarde.*
- Kruit- en projectielenmagazijn (3): *Hoge waarde.*
- Magazijntje (9): *Hoge waarde.*
- Schuilplaats (7.7): *Hoge waarde.*
- Magazijntjes (7.1 – 7.6): *Hoge waarde.*
- Remise Kazemat (5): *Hoge waarde.*
- Dubbele Remise (4 en 6): *Hoge waarde.*
- Seinhuisje (8): *Hoge waarde.*
- Opstelplaatsen voor geschut: *Hoge waarde.*

Conclusie:

het oorspronkelijk fort is grotendeels nog aanwezig en te bezien als cultuurhistorisch waardevol, elementen die later zijn toegevoegd (zoals de cementenvloeren) worden negatief gewaardeerd en kunnen worden verwijderd of vervangen.

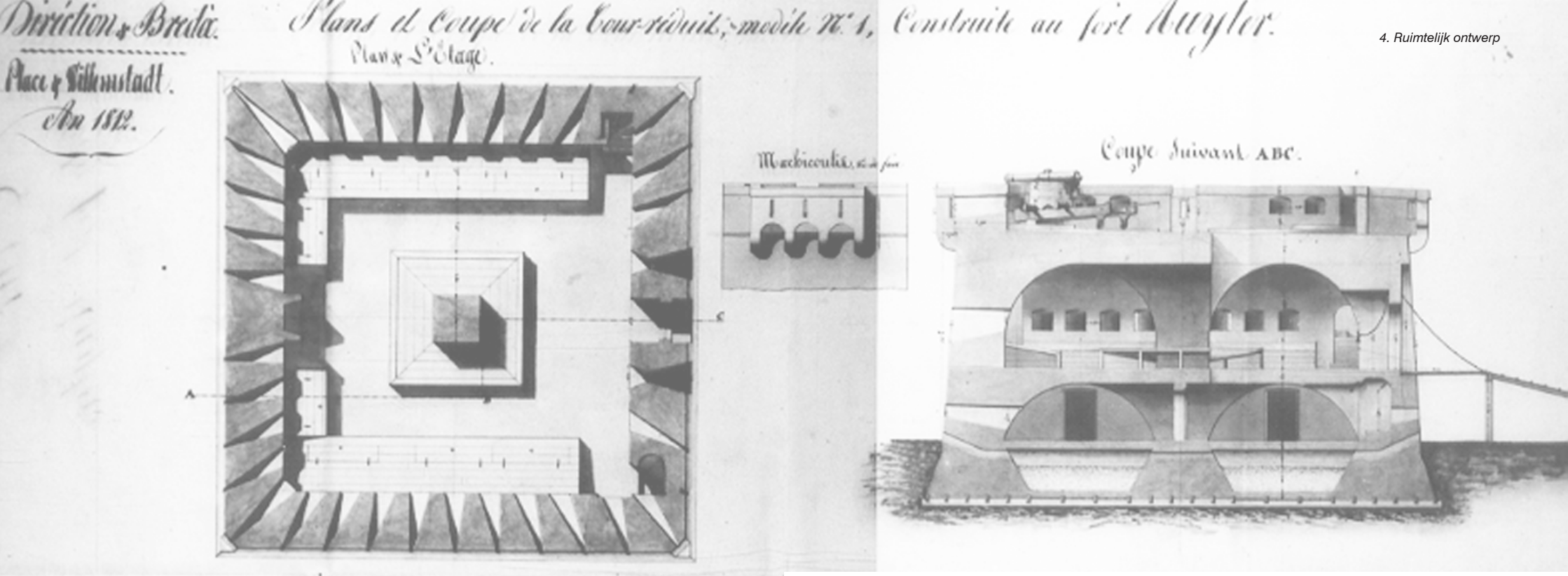
4 Ruimtelijk ontwerp

4.1 Ontwikkelconcept

4.2 Ruimtelijk ontwerp

4.3 Duurzaamheid

4.4 Ruimtelijk ontwerp in relatie tot beleidskaders

4. Ruimtelijk ontwerp

4. Ruimtelijk Ontwerp

Door Studio Marco Vermeulen is een ruimtelijk ontwerp (ontwikkelconcept) gemaakt voor Fort Sabina. Dit ruimtelijk ontwerp is een uitwerking van het ontwikkelperspectief ‘Geef je over aan Sabina!’ (april 2015) waarin verschillende ontwikkelrichtingen voor Fort Sabina zijn onderzocht. Het ruimtelijk ontwerp voor Fort Sabina past binnen de gebiedsvisie die Studio Marco Vermeulen heeft opgesteld voor de Stelling van Willemstad en draagt het verhaal van Bevochten Brabant.

Opgave bij de herontwikkeling van Fort Sabina is het behoud, de duiding en ontwikkeling van de cultuurhistorische essenties van het fort. De aandacht richt zich vooral op de historisch waardevolle Tour Modèle in combinatie met de aangebouwde kazerne, het behoud van een eigen, zelfvoorzienende wereld binnen de omwalling, en de ligging van het fort aan het open water binnen de Stelling van Willemstad/ Zuiderwaterlinie.

Magazijnen van brikkenbeton en aarde, landscrapers avant la lettre.

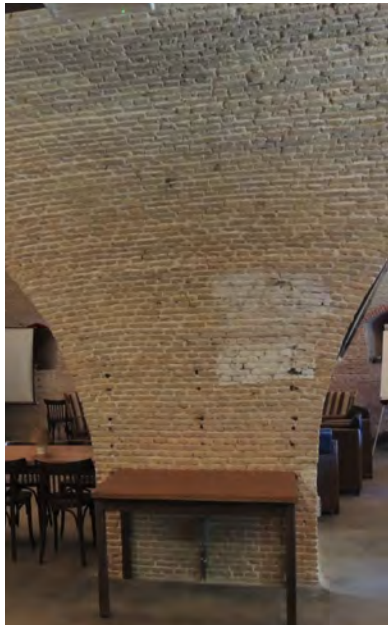
4.1 Ontwikkelconcept

Fort Sabina is onderdeel van de Stelling van Willemstad en daarmee van de Zuiderwaterlinie. Meerdere malen in de geschiedenis bleek deze locatie van grote, strategische waarde. Zowel Fransen als Hollanders bouwden er aan verdedigingswerken. Het grootste deel daarvan is in redelijke staat. Dat geeft Fort Sabina cultuurhistorische waarde die ook voor volgende generaties bewaard moet blijven. Tegelijkertijd is het de wens om deze cultuurhistorische waarde in de nabije toekomst beter beleefbaar te maken voor een groter publiek, en de recreatieve potentie hiervan (nog) beter te benutten. We moeten hiertoe Fort Sabina opnieuw in stelling brengen.

Cultuurhistorie en natuur gaan op veel forten samen, maar op en rond Fort Sabina zien we dat in bijzondere mate. Het fort is een van de grootste en meest intacte forten van de Zuiderwaterlinie en maakt deel uit van een hoogwaardig natuurgebied (EHS en Natura 2000). De direct aan het fort grenzende St. Anthoniegorzen staan in de top tien van broedgebieden voor weidevogels in Nederland. En daar komt de aanstaande verzilting van het Volkerak nog bij. Hierdoor ontstaat naast de huidige ecologische rijkdom nog nieuwe, streekeigen natuur.

De wens is om het (onderscheidende) ongerepte karakter van het fort zoveel mogelijk te behouden. Dat kan prima samengaan met een hoogwaardig serviceniveau en dito inrichting. Het overkoepelende thema (stoer/rauw) van de Stelling van Willemstad is daarbij de leidraad. Er zijn vier pijlers waarop de ontwikkeling van nieuw aanbod gaat steunen:

- Gastvrijheid: voorzieningen tbv bereikbaarheid, informatie en horeca
- Cultuur en historie: voorzieningen voor theatervoorstellingen en beeldende kunst
- Natuurbeleving: landschappelijke inrichting en verduurzaming van de bebouwing
- Sociale duurzaamheid: realisatie, onderhoud en arbeidsparticipatie dmv WGP

IJsselsteen

Nederlandse baksteen

Gras

(gerenoveerd) Brikkenbeton

Matzwart staal

Casco met basisvoorzieningen
Het idee is om de initiële investeringen op Fort Sabina te richten op de ontwikkeling van een goed vormgegeven ruimtelijk ‘casco’ met basisvoorzieningen. Dat casco kan in de loop van de tijd op verschillende manieren, flexibel worden gebruikt. Als basisvoorziening zien we goede horeca en sanitaire voorzieningen, een informatiecentrum over de Zuiderwaterlinie, een uitzichtpunt en het aanbod van multifunctionele ruimte. Dit casco vormt de basis voor het verder uitbouwen en professionaliseren van de bestaande activiteiten van de huidige exploitant/beheerder. Het maakt daarnaast ook nieuwe activiteiten (en het eventueel medegebruik door andere partners) mogelijk die het cultureel en recreatief profiel van het fort verder versterken. Deze casco-benadering biedt flexibiliteit voor het gebruik van het fort op korte termijn (en voor de huidige exploitant/beheerder), maar is tegelijkertijd een duurzame investering voor de langere termijn die ook ander toekomstig gebruik (al dan niet door andere partijen) mogelijk maakt.

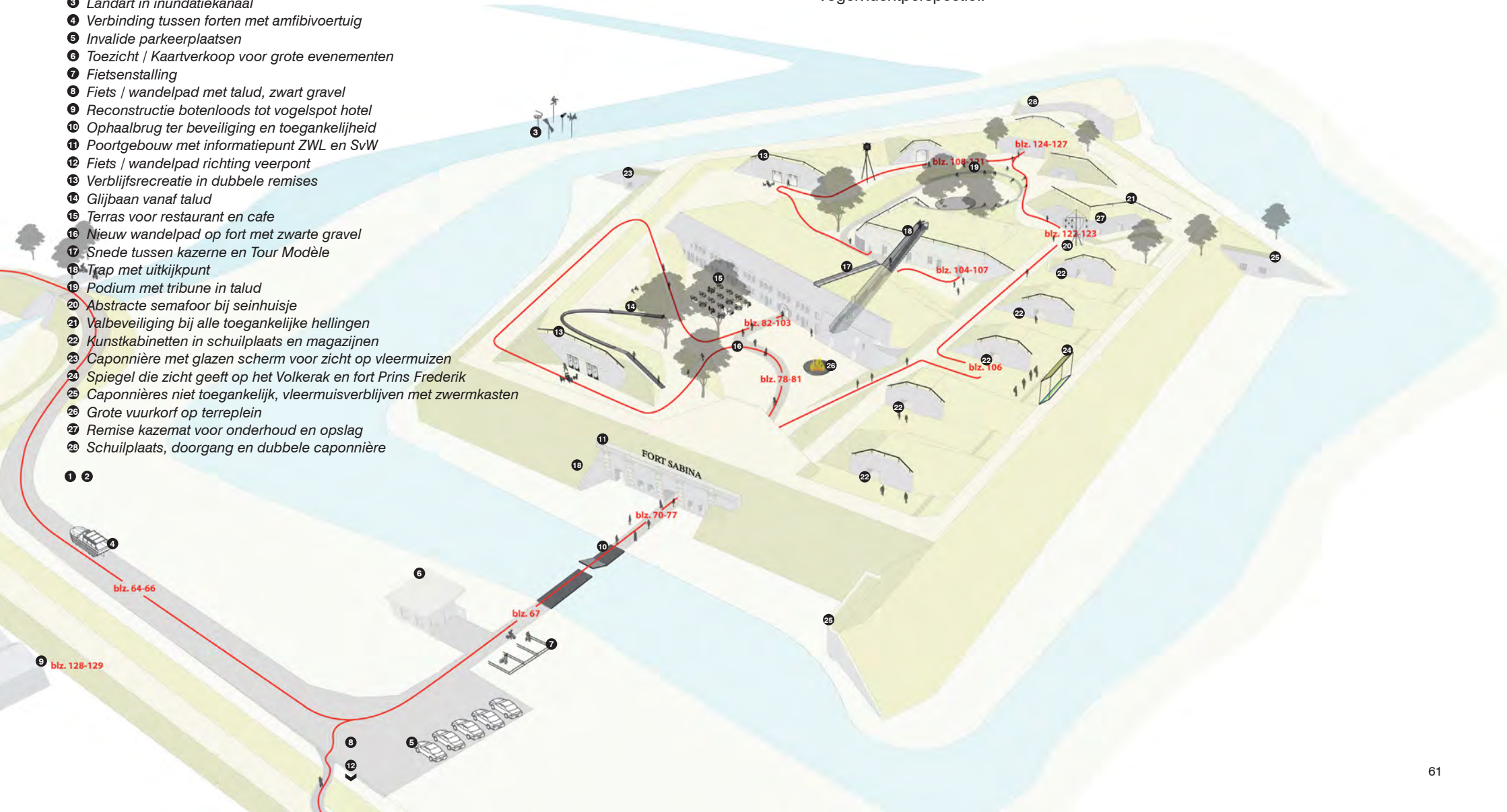
Archipunctuur
Dit concept vertalen we in een ruimtelijke ontwerp door verschillende archipuncturale ingrepen te doen op strategische plaatsen op het fort. Sommige ingrepen zullen het cultuurhistorische karakter versterken, zoals het terugbrengen van de gracht bij de dubbele caponnière en het plaatsen van een semafoor waarmee tussen de forten werd gecommuniceerd. Maar er komen ook toevoegingen om het fort te gebruiken voor teambuildingactiviteiten en theatervoorstellingen. Meest opvallend is een trap die de Franse Tour Modèle van de Nederlandse kazerne scheidt en die ook zicht biedt op het fort en het open water.

Nieuwe laag
In de loop der tijd is Fort Sabina meerdere malen gemoderniseerd en uitgebreid. Zo is de Tour Modèle, het eerste verdedigingswerk van Fort Sabina, in IJselsteen uitgevoerd. Later, in 1881, hebben de Nederlanders met baksteen een kazerne tegen deze Tour Modèle aangebouwd. In het begin van de 20e-eeuw zijn er verschillende magazijnen en schuilplaatsen in brikkenbeton gebouwd. Het uitvoeren van de nieuwe ingrepen in één kleur (matzwart), maakt de nieuwe laag die we in de 21ste eeuw aan het fort toevoegen, leesbaar. Er ontstaat zo een familie van elementen en ingrepen. Zwart is terughoudend van kleur en past goed bij het groen van het fort en het stoere, militaire karakter. Het is ook belangrijk om alle andere toevoegingen aan het fort, zoals buitenmeubilair, bebording, fietsenstalling, verlichting en dergelijke, in matzwart uit voeren. Dit zorgt voor eenduidige en rustige uitstraling (eenheid in veelheid).

4.2 Ruimtelijk ontwerp

We beschrijven hierna de reeks van concrete archipuncturale ingrepen waarmee het fort gerevitaliseerd wordt. We volgen daarbij de route zoals aangegeven in het vogelvluchtperspectief.

- *Leeswijzer*
- blz x *Paginanummer beelden*
- ❶ *100 parkeerplaatsen, 300m van entree*
- ❷ *Uitzichtpunt bij inundatiesluis*
- ❸ *Landart in inundatiekanaal*
- ❹ *Verbinding tussen forten met amfibivoertuig*
- ❺ *Invalide parkeerplaatsen*
- ❻ *Toezicht / Kaartverkoop voor grote evenementen*
- ❼ *Fietsenstalling*
- ❽ *Fiets / wandelpad met talud, zwart gravel*
- ❾ *Reconstructie botenloods tot vogelspot hotel*
- ❿ *Ophaalbrug ter beveiliging en toegankelijheid*
- ⓫ *Poortgebouw met informatiepunt ZWL en SvW*
- ⓬ *Fiets / wandelpad richting veerpont*
- ⓭ *Verblijfsrecreatie in dubbele remises*
- ⓮ *Glijbaan vanaf talud*
- ⓯ *Terras voor restaurant en cafe*
- ⓰ *Nieuw wandelpad op fort met zwarte gravel*
- ⓱ *Snede tussen kazerne en Tour Modèle*
- ⓲ *Trap met uitkijkpunt*
- ⓳ *Podium met tribune in talud*
- ⓴ *Abstracte semafoor bij seinhuisje*
- ㉑ *Valbeveiliging bij alle toegankelijke hellingen*
- ㉒ *Kunstkabinetten in schuilplaats en magazijnen*
- ㉓ *Caponnière met glazen scherm voor zicht op vleermuizen*
- ㉔ *Spiegel die zicht geeft op het Volkerak en fort Prins Frederik*
- ㉕ *Caponnières niet toegankelijk, vleermuisverblijven met zwermkasten*
- ㉖ *Grote vuurkorf op terreplein*
- ㉗ *Remise kazemat voor onderhoud en opslag*
- ㉘ *Schuilplaats, doorgang en dubbele caponnière*

Entreegebied

Door de verboden kringenwet was het tot 1874 verboden om in een straal van 1km rond het fort te bouwen. Hierdoor is het open karakter tot op de dag van vandaag behouden. Het polderlandschap en het open water benadrukken tevens het beschutte en introverte karakter van het fort.

De parkeergelegenheid met circa 100 plaatsen is geprojecteerd net voor wegversmalling ter plaatse van de inundatiesluis. De parkeerplaats wordt omzoomd door een groen talud van 1,50 meter hoogte dat geparkeerde auto's aan het zicht onttrekt. De geometrie van deze taluds sluit aan bij de vormgeving van het fort.

Vanaf het Volkerak zal het fort bereikwbaar zijn door middel van een het veerpontje dat aanmeert bij de bestaande (voormalige) politiesteiger. Door de bebossing rondom de dijk is de aanmeersteiger vanaf het fort en dijk niet zichtbaar. Door een eenvoudige, hooggeplaatste bewegwijzering zal de locatie van de veerpont worden aangeduid. Het onverharde fiets- en wandelpad zal met antracietkleurige gravel worden verhard en een aftakking langs het talud krijgen. Het hekje op het pad wordt vervangen door een wildrooster.

Het is de ambitie om de forten rond Willemstad op spectaculaire manier te verbinden door middel van een of meerdere amfibievoertuigen. Dit voertuig zal bezoekers in het entreegebied afzetten en ophalen.

Ophaalbrug

Vanaf midden 19e eeuw zijn de aarden omwalling en gracht rondom Fort Sabina aangelegd. In 1871 is er een ophaalbrug gemaakt bij het in 1881 gebouwde poortgebouw. Deze brug werd gebouwd op dubbele staande jukken met een uitneembaar vak. Halverwege was de brug voorzien van ca. 2,5 meter hoge dubbele ijzeren spijlenpoort met siersmeedwerk. (Bron, Nationaal Archief; OPG- W174).. De brug was ongeveer 2,5 meter breed en een klein deel van het dek kon omhooggehaald worden. Het idee is om deze ophaalbrug in ere te herstellen. Hiermee wordt het fort weer een eiland wat een extra dimensie geeft aan het bezoek van het fort en het zelfvoorzienende karakter. Buiten openingstijden kan het fort nu ook beter worden beveiligd tegen inbraak en vandalisme. De brug kan tegelijkertijd dienen als wildrooster, zodat er kleinvee op het fort gehouden kan worden. De brug zal uitgevoerd worden in matzwart staal. Daarnaast wordt de entree tot Fort Sabina duidelijk gemarkeerd door slanke matzwarte stalen letters boven de poort.

4. Ruimtelijk ontwerp

Buitengebied

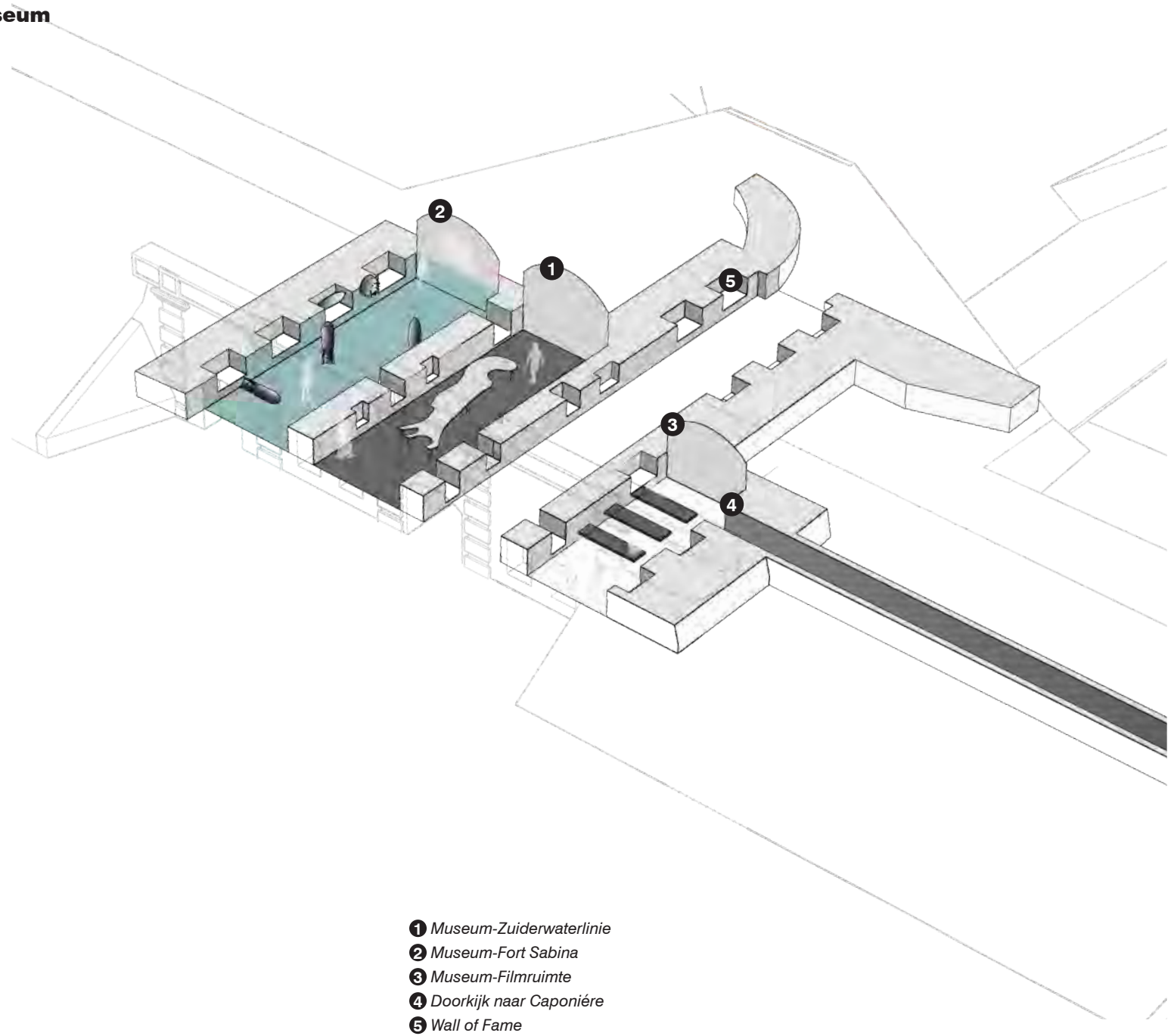
Aan de voet van de inundatiesluis is er goed zicht op het fort, de kreek en de gracht. De Inundatiesluis uit 1885 is aangelegd om het voorterrein van Fort Sabina onder water te kunnen zetten. De sluis verkeert in goede staat. Het water rondom het fort zou benut kunnen worden voor de plaatsing van landschapskunst. Tussen de kreek en de gracht is ruimte voor een half verhard (zwarte gravel) wandelpad dat rondom het fort loopt en hier telkens nieuwe perspectieven op biedt. Ook zijn de caponnières goed zichtbaar vanaf dit pad.

Het poortgebouw - Zuiderwaterliniemuseum

Het poortgebouw werd in 1882 gebouwd en bestaat uit één bouwlaag met vier traveeën. In een van de traveeën bevindt zich de onderdoorgang naar het voorplein van de kazerne. Vanuit de ruimte met tongewelf aan de oostzijde vertrekt een onderaardse gang richting de caponnière. Het poortgebouw is opgetrokken uit brikkenbeton en zowel aan de binnen- als buitenzijde gepleisterd. De gevelopeningen zijn voorzien van ijzeren luiken met spiegaten aan de vensters, en opgeklampte deuren met ruitvormige, betraliede, judassen bij de deuropeningen.

Het idee is om in het poortgebouw een klein museum in te richten over de vestingwerken. In de eerste zaal bevindt zich een grote maquette van de Zuiderwaterlinie waarop de ontstaans-geschiedenis, de wapenfeiten en de inundaties worden geprojecteerd. De tweede zaal zal meer ingaan op de Stelling van Willemstad (de Stelling van het Volkerak en het Hollands Diep) en het belang van Fort Sabina hierin.
De derde, kleinere zaal aan de andere zijde van de doorgang zal dienst doen als een filmzaal waar door middel van persoonlijke getuigenissen de geschiedenis van Fort Sabina wordt verteld.

De doorgang zelf zal dienst doen als Wall of Fame, met moderne bustes van kopstukken uit de geschiedenis van Fort Sabina.

1. *Museum-Zuiderwaterlinie*
2. *Museum-Fort Sabina*
3. *Museum-Filmruimte*
4. *Doorkijk naar Caponiére*
5. *Wall of Fame*

Zaal 1: de ontstaansgeschiedenis van de Zuiderwaterlinie

Zaal 2: Stelling van Willemstad en Fort Sabina

Zaal 3: Filmzaal

Onderdoorgang: Wall of Fame

Terreplein

Het terreplein ligt beschut en alleen de façade van de Tour Modèle en de kazerne zijn hier zichtbaar. Het terras bevindt zich in een zonnige hoek van het plein uit de wind. Mogelijk wordt de kogelgloeioven die op het plein van 1835 tot 1870 stond teruggebracht. Deze oven werd gebruikt voor het verhitten van kogels/artillerie, met het doel daarmee brand te stichten. Een belangrijk element is een levensgrote vuurschaal die garant staat voor legendarische avonden. De snede die tussen de Tour Modèle en de kazerne wordt gemaakt is al subtiel zichtbaar. Het pad wordt opnieuw aangelegd met zwart gravel. De tafels, stoelen en overige elementen worden eenduidige gematerialiseerd met bijvoorbeeld KLP of mat zwart staal zodat het geheel een rustige uitstraling heeft. Vanaf het hoogste punt van het fort, het talud boven de remise, begint een verdiepte, 30 meter lange glijbaan die in de richting van het terras loopt.

4. Ruimtelijk ontwerp

1. *Wandelpad*
2. *Terras*
3. *Vuurkorf*
4. *Glijbaan*

Inrichting plein

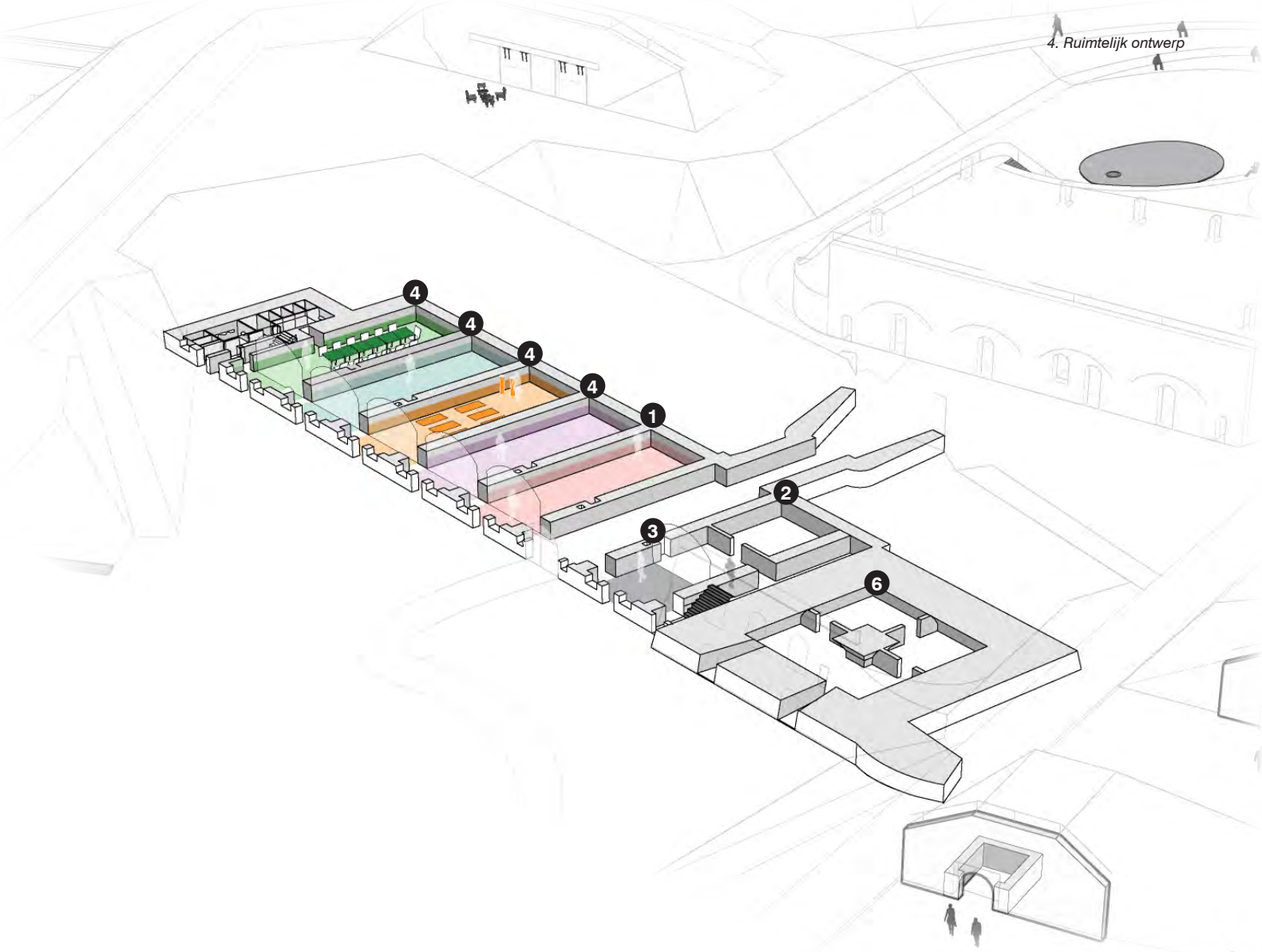

Glijbaan

Kazerne - begane grond

De kazerne is voor een groot deel nog in de oorspronkelijke staat van 1881. Duidelijk waarneembaar zijn de sporen als gevolg van de verzakking uit 1886. In de gevel is dit zichtbaar door het intanden van spievormige bakstenen; in het interieur door de later aangebrachte stalen liggers en de schuin aflopende vloeren op de verdieping. De ruimtes met tongewelven op de begane grond deden vroeger dienst als soldatenverblijf. De keuken kan op de huidige locatie blijven en uitgebreid worden met een bar en uitgiftebalie. De hiernaast gelegen onderdoorgang wordt voorzien van glazen deuren zodat er een doorzicht ontstaat naar de rest van het fort. Het travee naast de doorgang wordt ingericht als restaurant.

De ruimtes naast het restaurant kunnen afzonderlijk worden gebruikt (verhuurd) voor diverse activiteiten zoals workshops, conferentie, cursussen etc. De ruimtes worden afgesloten door glazen wanden met een toegangsdeur. Hierdoor valt er wel daglicht in deze ruimtes, maar ondervinden de activiteiten onderling geen overlast. De huidige toiletruimte is aan vernieuwing toe en dient opnieuw ingericht te worden. De ingang van de toiletten zal verplaatst worden, zodat deze ook rechtstreeks vanaf de buitenruimte te bereiken zijn.

1. *Restaurant*
2. *Keuken*
3. *Bar*
4. *Multifunctionele ruimtes*
5. *Toiletten*
6. *Tour Modele begane grond*

DE KLETSMAJOOR
Dagmenu
- Bietencarpacio
- Biefstuk met champignon
aardappelen uit de oven
- Pannenkoe

Restaurant

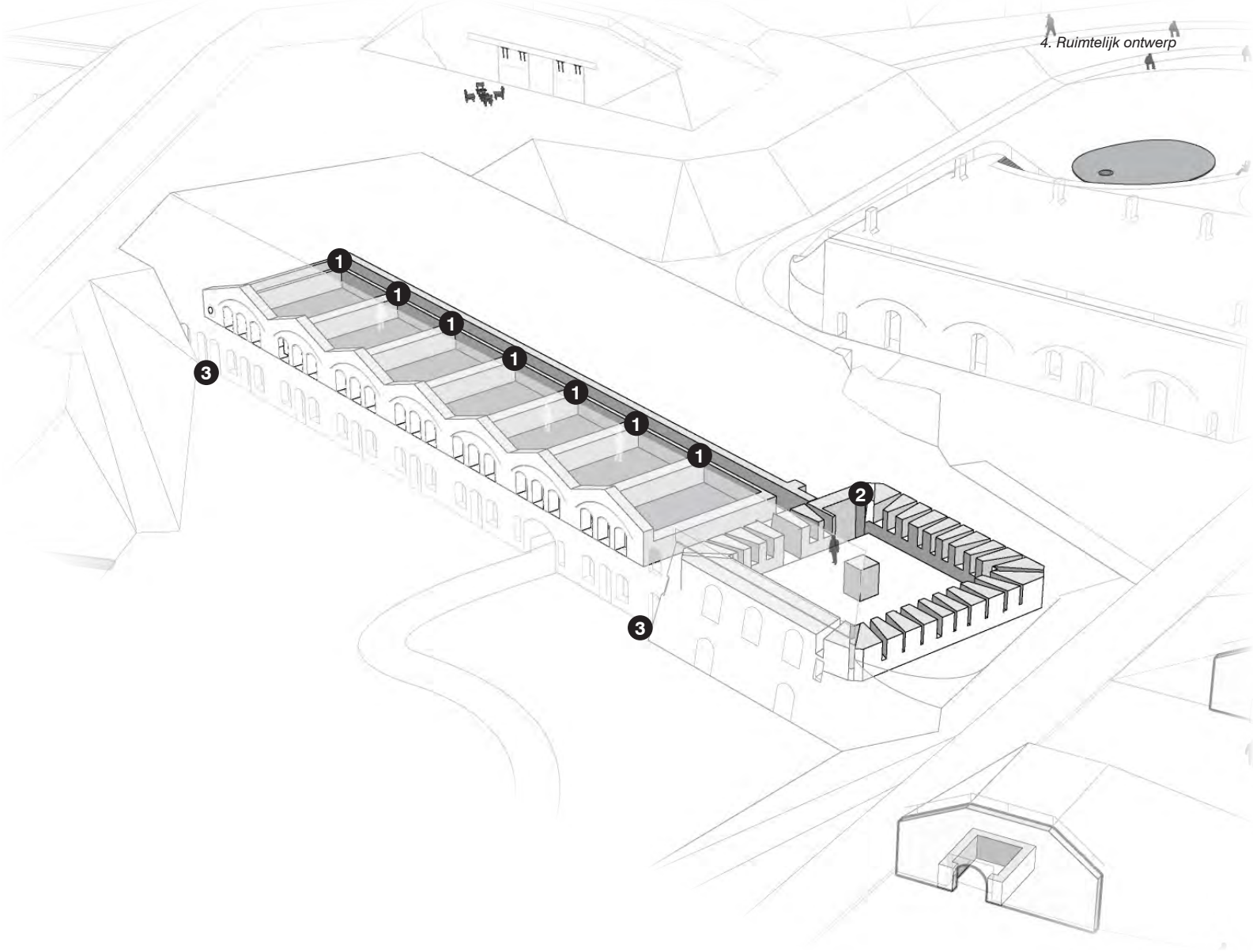

Multifunctionele ruimtes

Kazerne - eerste verdieping

De verdieping van de kazerne bestaat uit zeven separate ruimtes met tongewelven en zijn verbonden met een lange gang. Deze ruimtes deden dienst als officierenverblijven. De ruimten zijn ideaal om te verhuren als werkruimtes voor kleine, creatieve bedrijven. De bedrijfjes of organisaties die zich hier vestigen kunnen profiteren van de aanwezige voorzieningen op het fort. Mogelijk biedt de verhuur van deze ruimten een stabiele bron van inkomsten.

❶ *Kantoren*
❷ *Tour model tweede verdieping*
❸ *Ingang naar bovenverdieping*

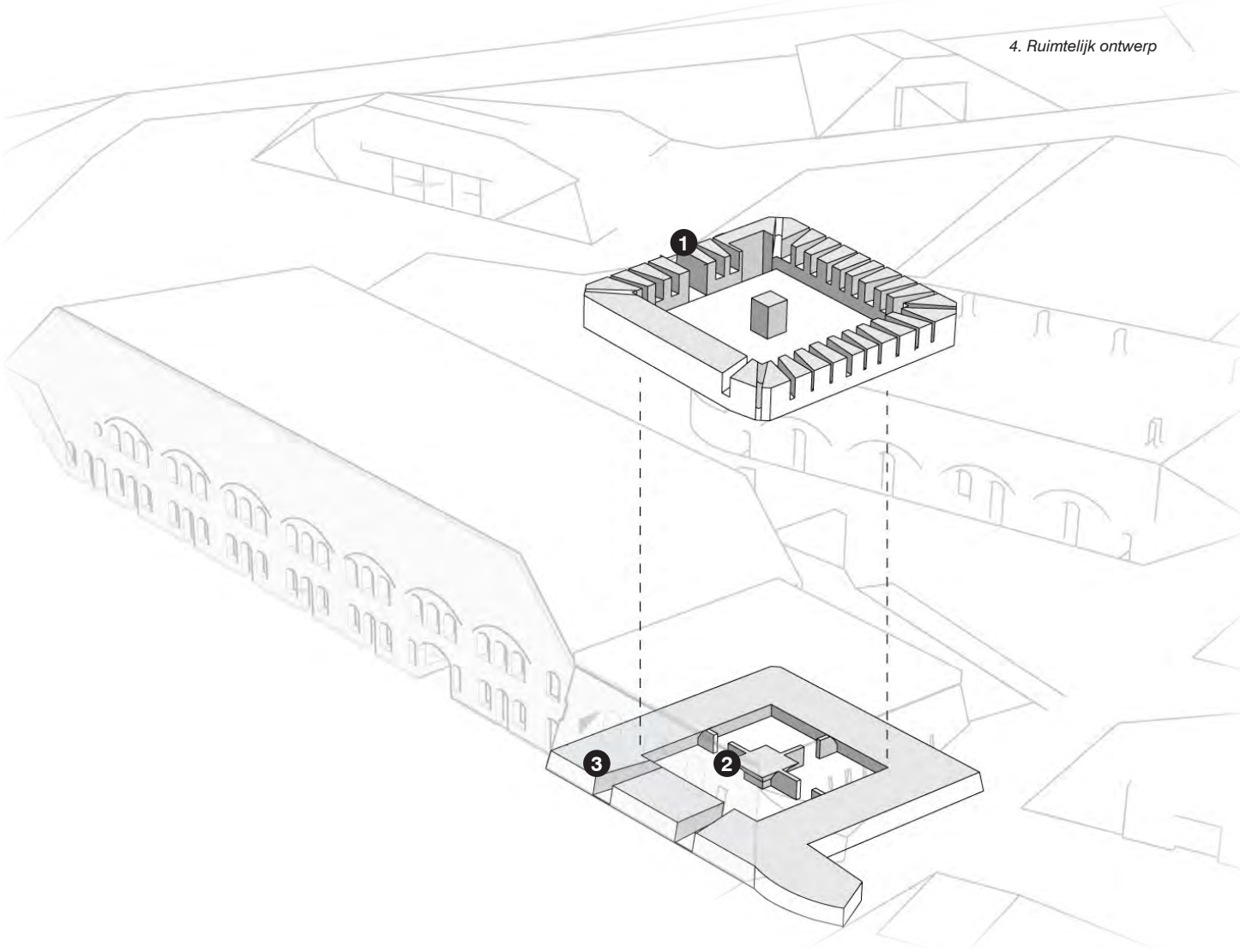
Kantoorruimte

Tour Modèle

Het oudste gebouw van Fort Sabina is de Tour Modèle, gebouwd in 1811 in opdracht van Napoleon. Deze toren, opgebouwd uit IJsselsteen, is het hart van het fort. In de fundering van de toren liggen een of meerdere reservoirs voor de opslag van regenwater. In de kelders bevinden een drietal opslagruimten voor levensmiddelen (vivres) en een geventileerd kruitmagazijn. De verdieping heeft een kruisgewelf met aan alle zijden schietgaten. De Tour Modèle werd oorspronkelijk betreden via een ophaalbrug op de verdieping. De verdieping diende als verblijfsruimte voor de manschappen die hier op getimmerde kribben sliepen.

Het dak diende als opstelplaats voor 4 stuks geschut op de buitenhoeken en bestond uit een halfhoge gemetselde borstwering waarin schietgaten opgenomen waren. De vloer van het platform liep naar het midden toe schuin af, zodat regenwater centraal afgevoerd kon worden naar de reservoirs onder de kelder. In 1881 is op het dak een 4 meter dikke laag aarde gestort. De constructie is hier niet op berekend en dit zorgt voor scheurvorming en lekkages in het plafond. Voorstel is om het dak af te graven en de aarde te vervangen door EPS, met daaroverheen een dunnere laag aarde.

4. Ruimtelijk ontwerp

❶ *Ingang, historische ingang die via een ophaalbrug breikbaar was.*
❷ *Mogelijk locatie voor duurzame warmtevoorziening zoals een eWP of Biomassakachel*
❸ *Ventialtieluiken, vroeger gebruikt voor het ventileren van het kruitmagazijn, nu mogelijk voor de ventilatie voor een biomassakachel.*

De binnenruimte van de Tour Modèle is reeds gerenoveerd met een betonnen vloer met vloerverwarming. Een nieuwe, terughoudende en eenduidige inrichting van deze ruimte zal het monumentale karakter benadrukken; nu overheersen de meubels. Met een nieuwe geïntegreerde belichting komt de vorm van de ruimte en plastische werking van de IJsselstenen beter tot zijn recht.

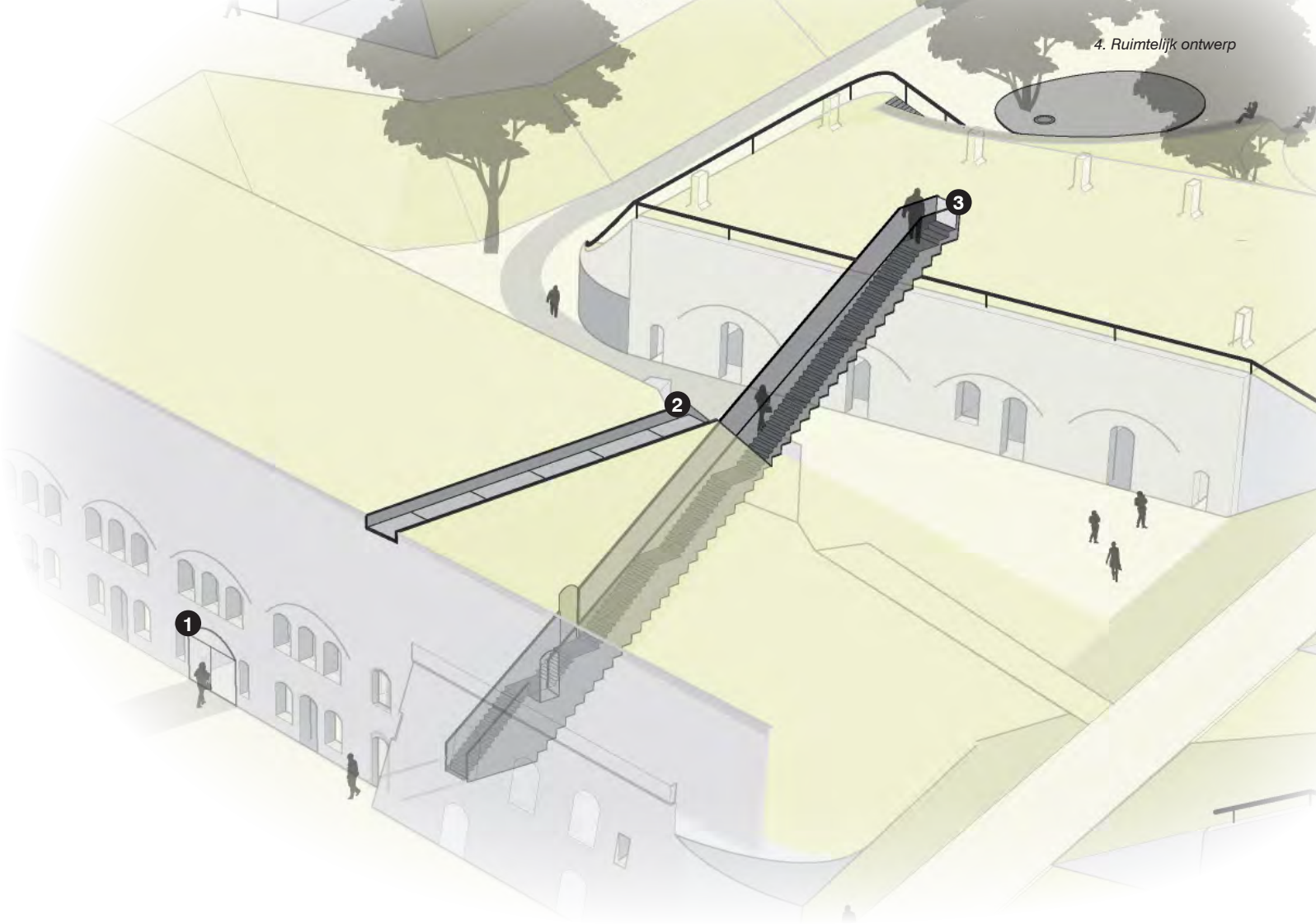
Ook deze ruimte kan veelzijdig worden ingezet als ruimte van samenkomst.

De kelder van de Tour Modele kan dienst doen als installatieruimte voor de elektrische warmtepomp of biomassakachel. De ruimte is namelijk goed te ventileren met de ramen aan de noordzijde, zoals vroeger ook gebeurde.

Hemelse trap

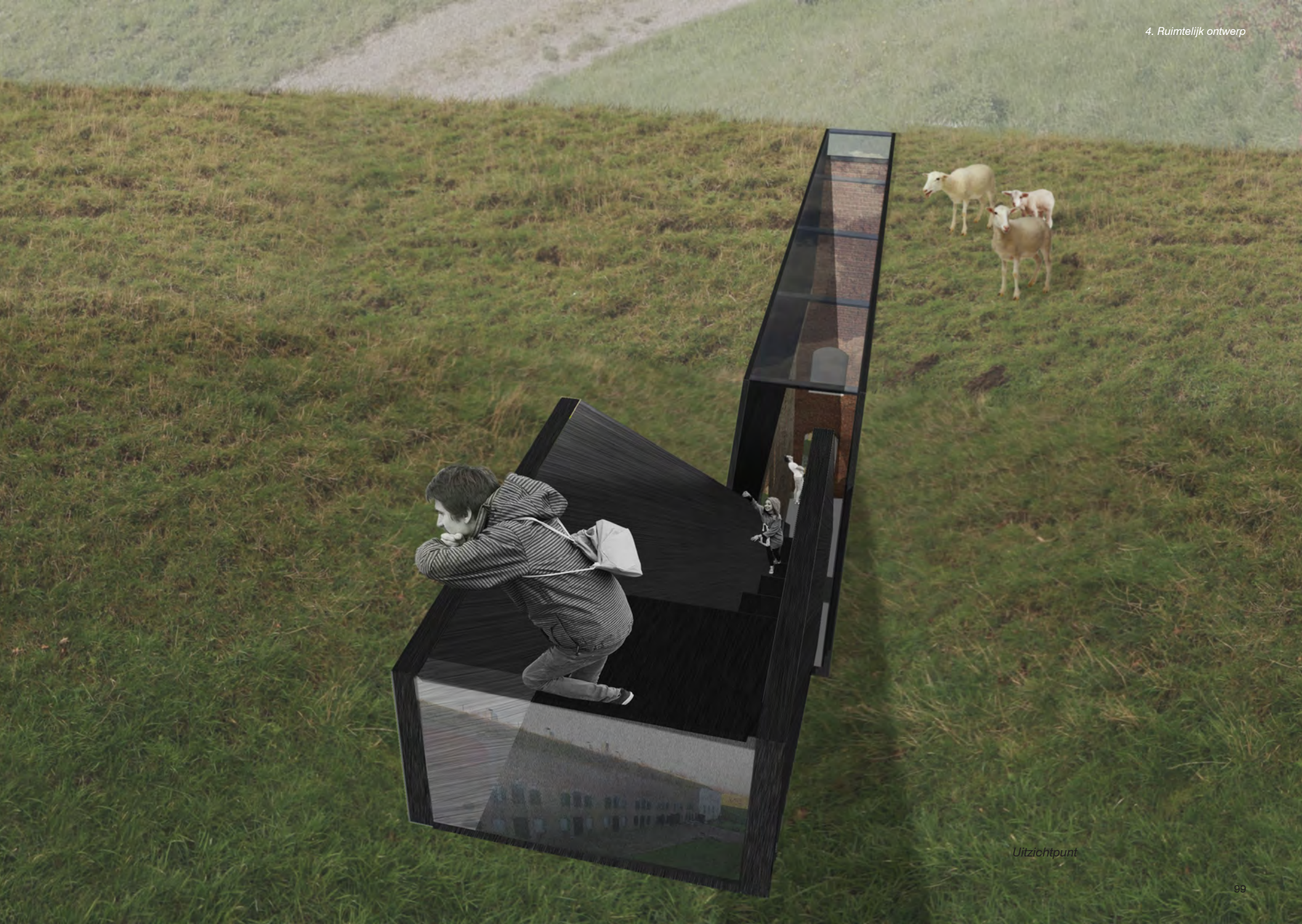
Het meest beeldbepalende element van Fort Sabina zal de ‘hemelse trap’ zijn. De functie van deze trap is meerledig. Allereerst scheidt de trap de Tour Modèle van de kazerne, waardoor de historische opbouw van het fort inzichtelijk wordt. Deze snede loopt ook door in het grondpakket boven de bebouwing; hier komen keerwanden. De trap verbindt tegelijkertijd belangrijke onderdelen van het fort; de begane grond en de verdieping van de kazerne en de verschillende lagen van de Tour Modèle. De trap steekt verder door om hoog boven het dak, op 17 meter hoogte, een uitzichtpunt te vormen. Hier krijgt de bezoeker mooi zicht op heel fort Sabina en het omringende water dat door de Stelling van Willemstad werd verdedigd. De borstwering aan het einde van de trap is van glas.

❶ *Bouwfysisch afsluiten van de doorgang d.m.v. een glazen facade.*
❷ *Snede tussen de Tour Modele en de kazerne*
❸ *Uitzichtpunt, 17m hoog.*

Doorsnede hemelse trap

Uitzichtpunt

Hemelse trap

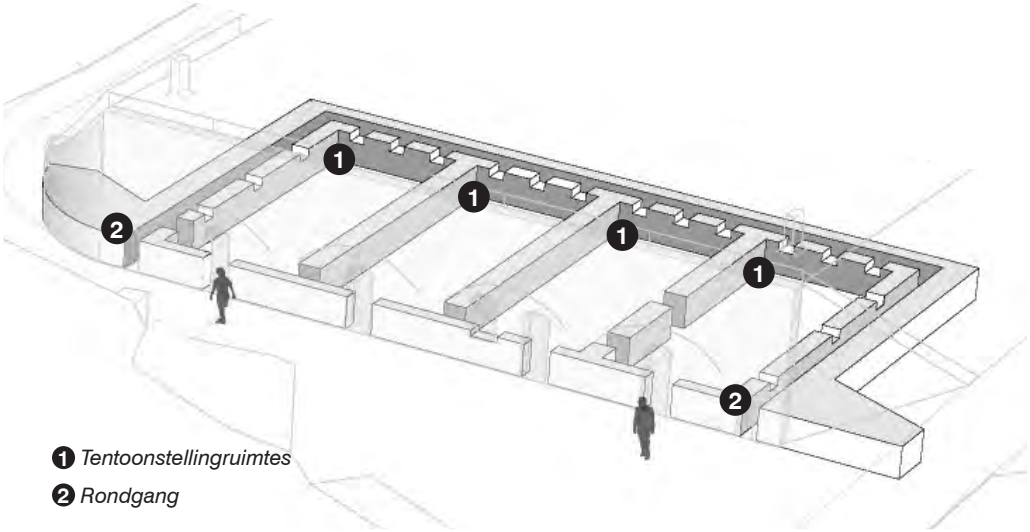
Kruithuis

Het huidige in 1881 gebouwde kruit- en projectielenmagazijn staat op de locatie waar het in 1859 gebouwde buskruitmagazijn zich bevond. Het magazijn uit 1881 bestaat uit een metselwerkconstructie vergelijkbaar met de constructie van de kazerne. Het gebouw heeft een gemetselde fundering met een getoogde stenen vloerconstructie. Er is geen kelder voor de opvang van regenwater. De begane grond heeft vier traveeën en is opgetrokken uit één meter dikke bakstenen muren waarop 3 steens dikke segmentvormige bogen rusten. De vier ruimtes gezamenlijk worden omzoomd door een rondgaande gemetselde lichtgang met muuropeningen naar de binnenruimten van het magazijn. Hiermee werd de brandgevaarlijke lichtvoorziening gescheiden van de munitie.

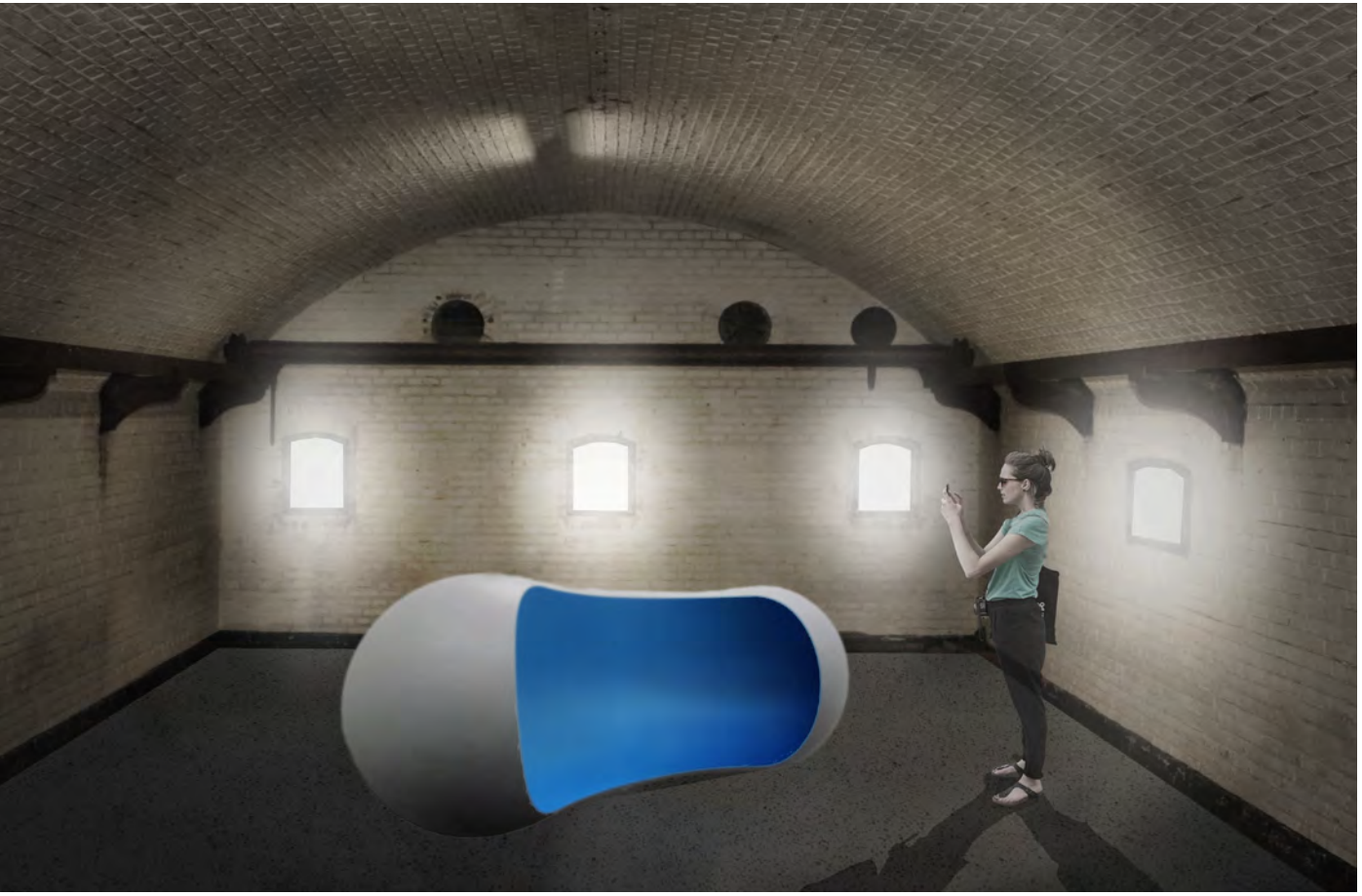
Het gebouw is verder voorzien van een inwendige ventilatievoorziening van de magazijnen die boven de lichtgang zijn gepositioneerd. Deze kanalen monden uit in de bovendakse ventilatiekanalen die boven de aarden bedekking uitsteken. Aan weerszijden van de voorgevel gemetselde keerwanden en een metselwerk borstwering die fungeert als keerwand ten behoeve van de aarden bedekking van het magazijn. In het interieur zijn 2 stuks ijzeren bovenloop kranen en smalspoor rails met wisselschijven aangebracht.

Op de bestekstekening uit 1880 wordt de functie van de verschillende ruimten aangegeven: In de ruimten met de bovenloopkranen waren de projectielen opgeslagen. De overige ruimten waren voor opslag van buskruit. Daartussen bevond zich een kleine ruimte die omschreven wordt als ‘vulplaats’, een enkelvoudige toegang en een kleine ruimte voor ‘gevulde projectielen’. De vensteropeningen zijn voorzien van opgeklampte luiken waarachter zich 6-vaks ramen bevinden. In de deuropeningen zijn eenvoudige opgeklampte deuren geplaatst.

Het kruithuis is heeft mooie hoge, buikbare ruimtes die, net als de ruimtes in de kazerne voor veel doeleinden gebruikt kunnen worden. De ruimtes lenen zich bij uitstek voor expositie van beeldende kunst. De lichtgang wordt opnieuw, op historische of moderne wijze, de bron van verlichting voor deze ruimtes.

1 *Tentoonstellingruimtes*
2 *Rondgang*

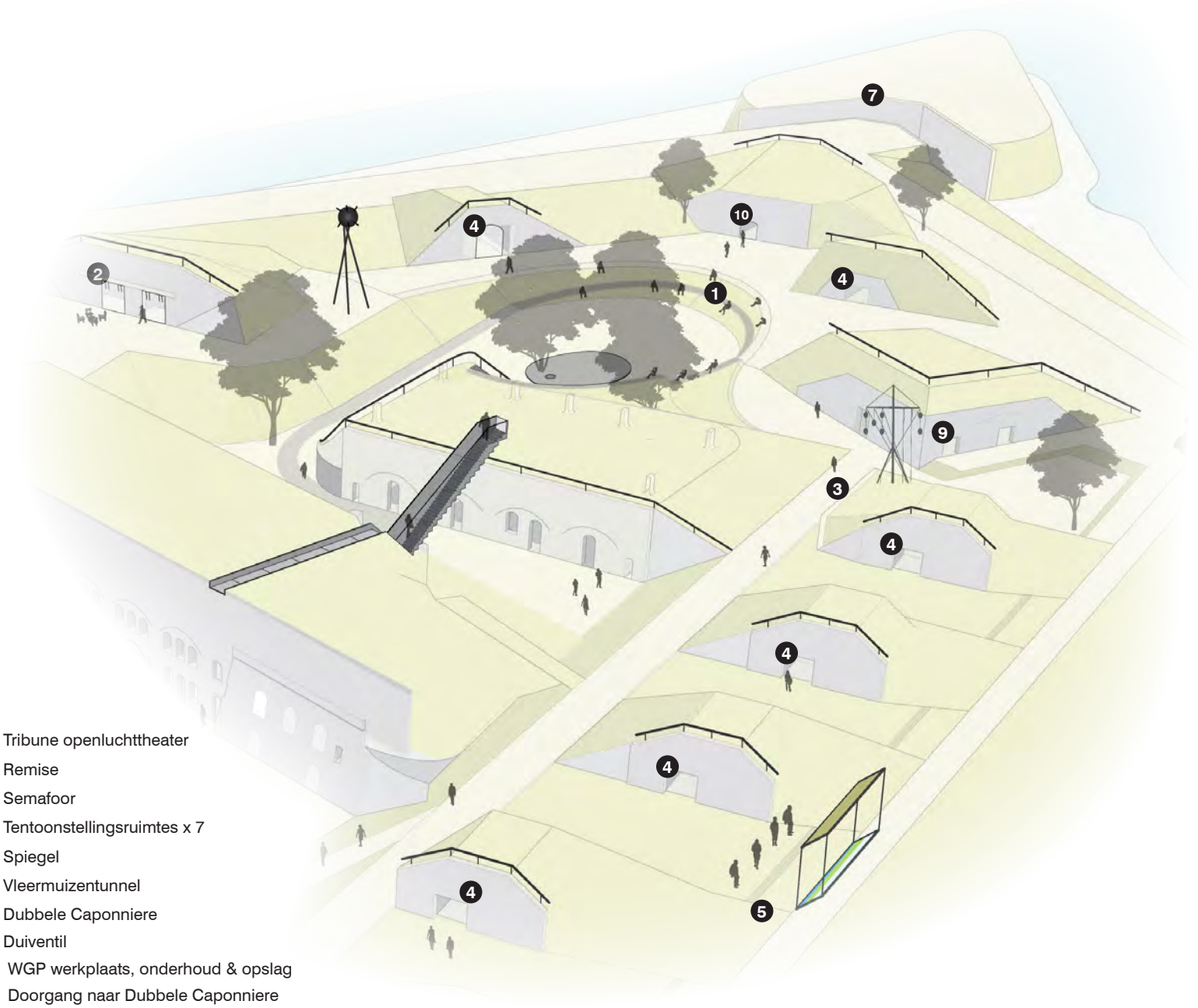

Tentoonstellingsruimtes Kruithuis

Openluchttheater

De landschappelijke, komvormige en beschutte ruimte achter het kruithuis wordt al regelmatig gebruikt als openluchttheater. De functionaliteit van deze ruimte en het aantal zitplaatsen wordt verder verbeterd door het talud rond deze ruimte en het dak van het kruithuis als tribune te profileren. Ook komt er eenvoudige trap naar het dak van het kruithuis. De aandacht richt zich op een sculpturaal vormgegeven podium.

1. Tribune openluchttheater
2. Remise
3. Semafoor
4. Tentoonstellingsruimtes x 7
5. Spiegel
6. Vleermuizentunnel
7. Dubbele Caponniere
8. Duiventil
9. WGP werkplaats, onderhoud & opslag
10. Doorgang naar Dubbele Caponniere

Openluchttheater

Duiventil en vleermuizen caponnière

Eyecatcher is een verheven zeemijn van het soort dat werd gebruikt om het Volkerak af te sluiten voor de vijand. Nu fungeert de zeemijn nu als vredelievende duiventil.

In de gang naar de caponnière worden door middel van webcams en projectie, live de beelden van de zwermkasten in de caponniere getoond.

w

Magazijnen

Deze zeven magazijnen zijn gebouwd tussen 1880 en 1884. Het zijn eenvoudige constructies met plaatfundering, een naar één zijde afbuigende keerwand en borstwering waarin zich een toegang bevindt met een dubbele opgeklampte deur. De deur is voorzien van een ruitvormige, betraliede judas. Deze magazijntjes waren geplaatst naast de opstelplaatsen voor zwaar geschut.

Hoewel de effectieve ruimte van deze magazijntjes zeer beperkt is, fungeren ze prachtig als kabinetten voor expositie van beelden kunst. Ook de belendende geschutsopstellingen zijn ideaal voor platform voor expositie. De magazijntje kunnen ook worden gebruikt voor een ludieke manier van overnachten.

Remises

De remises zijn gebouwd tussen 1880 en 1884 en hebben een vergelijkbare bouwkundige opbouw als de magazijnen. De dubbele remises hebben twee grote ruimten met schuilnissen. Bij één remise wordt de schuifconstructie hergebruikt en worden hier nieuwe glazen schuifdeuren in geplaatst.

De twee remises worden ingericht als tijdelijke verblijfsruimten. Deze kunnen gehuurd worden voor bijvoorbeeld evenementen als bruiloften. Ook deze ruimtes zouden kunnen worden ingericht als overnachtingsruimte.

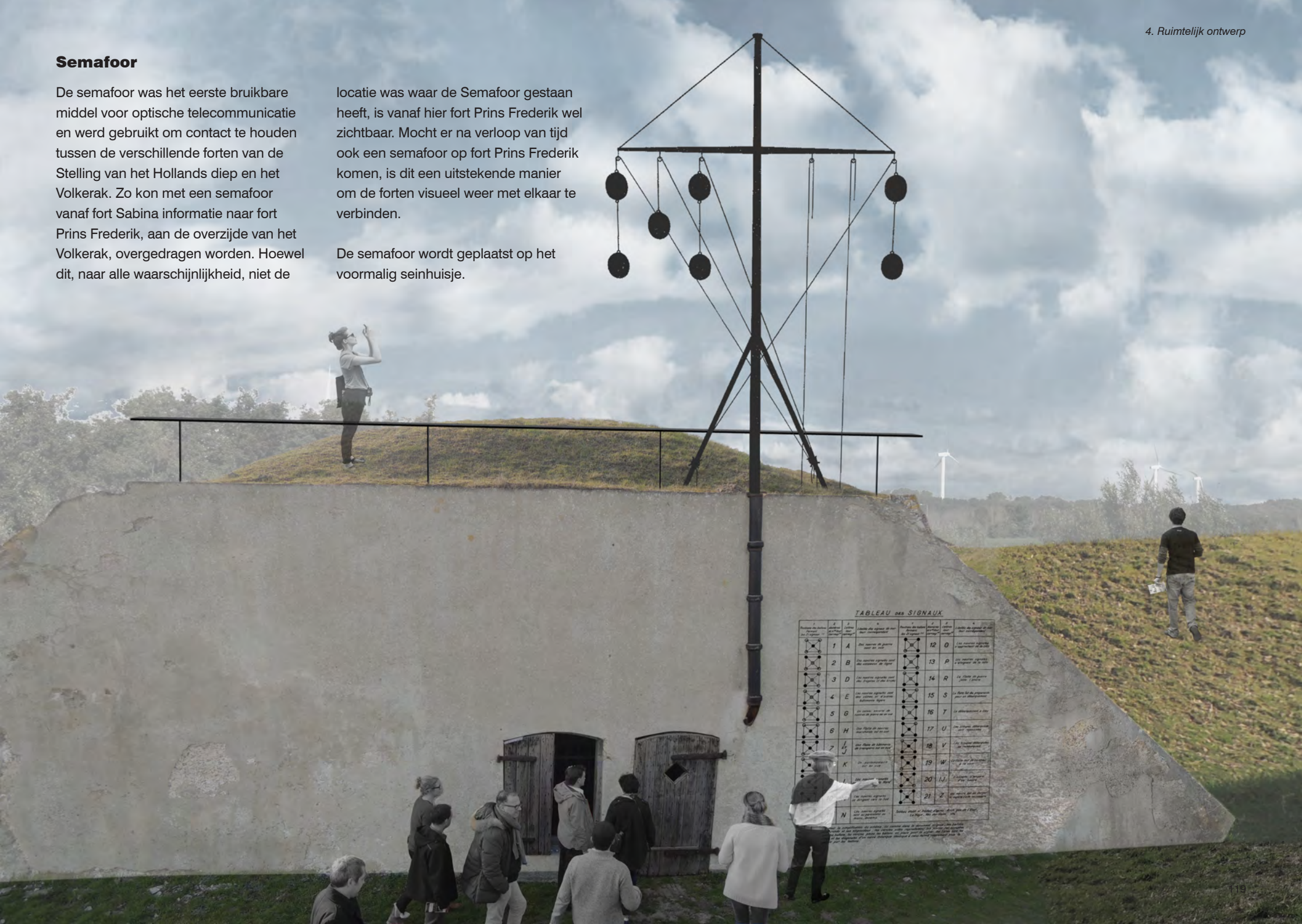

Een van de remises fungeert als werk- en opslagruimte voor vrijwilligers en voor het WGP.

Semafoor

De semafoor was het eerste bruikbare middel voor optische telecommunicatie en werd gebruikt om contact te houden tussen de verschillende forten van de Stelling van het Hollands diep en het Volkerak. Zo kon met een semafoor vanaf fort Sabina informatie naar fort Prins Frederik, aan de overzijde van het Volkerak, overgedragen worden. Hoewel dit, naar alle waarschijnlijkheid, niet de locatie was waar de Semafoor gestaan heeft, is vanaf hier fort Prins Frederik wel zichtbaar. Mocht er na verloop van tijd ook een semafoor op fort Prins Frederik komen, is dit een uitstekende manier om de forten visueel weer met elkaar te verbinden.

De semafoor wordt geplaatst op het voormalig seinhuisje.

Periscoop

Doel van fort Sabina was de verdediging van het open water. Door het verhogen van de dijk is het Volkerak echter niet meer zichtbaar. Door het parallel plaatsen van twee spiegels ontstaat een levensgrote periscoop. Hierdoor is het open water weer zichtbaar, zonder snede te maken in de dijk.

Schuilplaats en dubbele caponnière

Deze is gebouwd tussen 1880 en 1884. De caponnière heeft een haakvormige plattegrond met schietgaten van verschillende formaten. Vanuit hier konden de flanken van het fort worden verdedigd. De dubbele caponnière is bereikbaar via een ondergrondse gang vanuit de schuilplaats. Naast de Tour Modèle is dit het meest bijzondere element van Fort Sabina dat ook vrijwel nergens anders voorkomt.
De gracht wordt gereconstrueerd door middel van een plas-dras gebied. Er wordt een 60cm smal verhoogd vlonderpad gemaakt dat de ondergrondse gang verbindt met de ingang van de caponnière. Door middel van een stalen frame worden de schietgaten (smal binnen, breed buiten, het tegenovergestelde van de Tour Modèle!) benadrukt.

Caponnières

In de drie overige caponières worden zwermkasten voor vleermuizen opgehangen. Deze ruimtes zijn ontoegankelijk voor het publiek. In de gang naar één van de caponnières worden door middel van webcams en projectie, live de beelden van de zwermkasten getoond.

Huisstijl

Vanwege de eenduidige kleur en materiaaltoepassing vormen de archipuncturale elementen en ingrepen samen de huisstijl van Fort Sabina. Dit kan uitgroeien tot de huisstijl van de gehele Stelling van Willemstad. Dat benadrukt het eigen karakter van de Stelling van Willemstad ten opzichte van andere deelgebieden in de Zuiderwaterlinie, waar andere materialen worden toegepast: accoya hout in de West-Brabantse Waterlinie, cortenstaal in ’s-Hertogenbosch en matzwart staal dus rond Willemstad.

4. Ruimtelijk ontwerp

Botenloods / vaartuigenloods

Ten noorden van het fort bevond zich een loods waarmee torpedoversperringen in het zeegat konden worden aangebracht. Het gebouw heeft cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de ontwikkelingen van de landsverdediging en de krijgskunst in de negentiende eeuw en de plaats die het fort innam als schakel in de Zuiderwaterlinie. Het heeft architectuurhistorische waarden wegens de sobere stijl en de eenvoud van de traditionele baksteenbouw.

Het is denkbaar dat het oorspronkelijke volume van de botenloods, waarvan nu alleen de voorgevel nog overeind staat, herbouwd wordt. Omdat het gebouw grenst aan de kwetsbare St. Anthoniegorzen mag er op geen enkele wijze verstoring van het vogelweidegebied plaatsvinden. De geveldelen die hierop zijn gericht mogen geen licht geven of spiegelen. Eigenaar Staatsbosbeheer staat echter open voor initiatieven die dit als randvoorwaarde nemen. Gedacht wordt aan een vogelobservatiehotel.

Vanwege vocht is een constante basiswarmte rond de 16 graden in alle gebruiksruimten voorgesteld.

4.3 Duurzaamheid

Om militaire redenen kon het fort zich volledig afsluiten van de omgeving en was in zekere zin zelfvoorzienend. Er waren voorzieningen getroffen om enige tijd zonder aanvoer van buitenaf te kunnen overleven. Zoals het opvangen en opslaan van hemelwater om het als drinkwater te gebruiken. De pijlers onder de bakstenen gewelven leidden het water dat op het dak viel naar waterkelders. Er waren voedseltuinen op het fort en er liep vee rond. Deze noodzaak tot zelfredzaamheid sluit mooi aan bij de hedendaagse interesse in zelfvoorzienende systemen, lokale voedselproductie en kringlopen op kleinere schaal. Vanuit dit historische gegeven is het denkbaar om fort Sabina uit te laten groeien tot proeftuin voor kleinschalige en low-tech oplossingen voor energie, water, voedsel en grondstoffen. En tot broedplaats voor startende bedrijven die bijdragen aan deze oplossingen. Zo wordt het fort ook een leeromgeving. Scholen en gezinnen kunnen hier laagdrempelig en spelenderwijs kennis maken met local solutions for global challenges.

De Groene Grachten uit Amsterdam heeft in de eerste helft van 2016 een energiescan uitgevoerd voor Fort Sabina. Bij de uitwerking van de plannen worden de ideeën uit de energiescan meegenomen en nader afgewogen.

Strategie

In de energiescan is gezocht naar een energiestrategie die bij past bij het ontwikkelconcept. Voor Fort Sabina zetten we in op een zelfvoorzienend fort, met aandacht voor de historische waarde en een duurzame toekomst.
In de energiescan zijn maatregelen beschreven m.b.t. de thema's water & groen, warmte, energieopwekking en quick wins.

Er zijn kansen voor Fort Sabina om een zelfvoorzienend fort te worden door een integrale benadering van water, warmte, energie en isolatie.

Warmte en energie

Door de specifieke bouw van het fort wordt een warmte concept voorgesteld waarbij er een constante basiswarmte (ca. 15/16 graden) is op het fort; voor comfort maar ook vanwege vocht.
Voor de lage temperatuurverwarming zijn vloerverwarming of LT-radioteren in beeld, voor de bij verwarming naar 18-20 graden worden pelletkachels of infrarood verwarming voorgesteld. Als warmtebron wordt een bodembron of een luchtwarmtepomp voorgesteld.
Voor de energieopwekking worden zonnepanelen maar ook een kleine windmolen genoemd. Deze maatregelen hebben een grote (ruimtelijke) impact op het fort en zullen nader afgewogen moeten worden. Voor plaatsing van zonnepanelen gaat het om een oppervlakte ca. 200m2 die bij voorkeur buiten het fort, bijv. bij de nieuwe of ter plaatse van de bestaande parkeerplaatsen.

Water en groen

Op Fort Sabina is door gemeente, in samenwerking met Stichting IKN een helofytenfilter aangelegd voor de zuivering van het afvalwater.
Op korte termijn worden in een samenwerking met het ROC-West Brabant maatregelen opgepakt en uitgewerkt voor een verdere verduurzaming van het watergebruik: o.a. de inzet van regenwater voor het doorspoelen van de toiletten.

Isolatie

Voor de isolatie ligt de focus bij de ramen en de vloeren op het fort. In de ruimtes met vloeren zonder historische waarde zijn er mogelijkheden om vloerverwarming met vloerisolatie te combineren.

Fort Sabina tijdens de watersnoodramp in 1953.

4.4 Ruimtelijk ontwerp in relatie tot beleidskaders

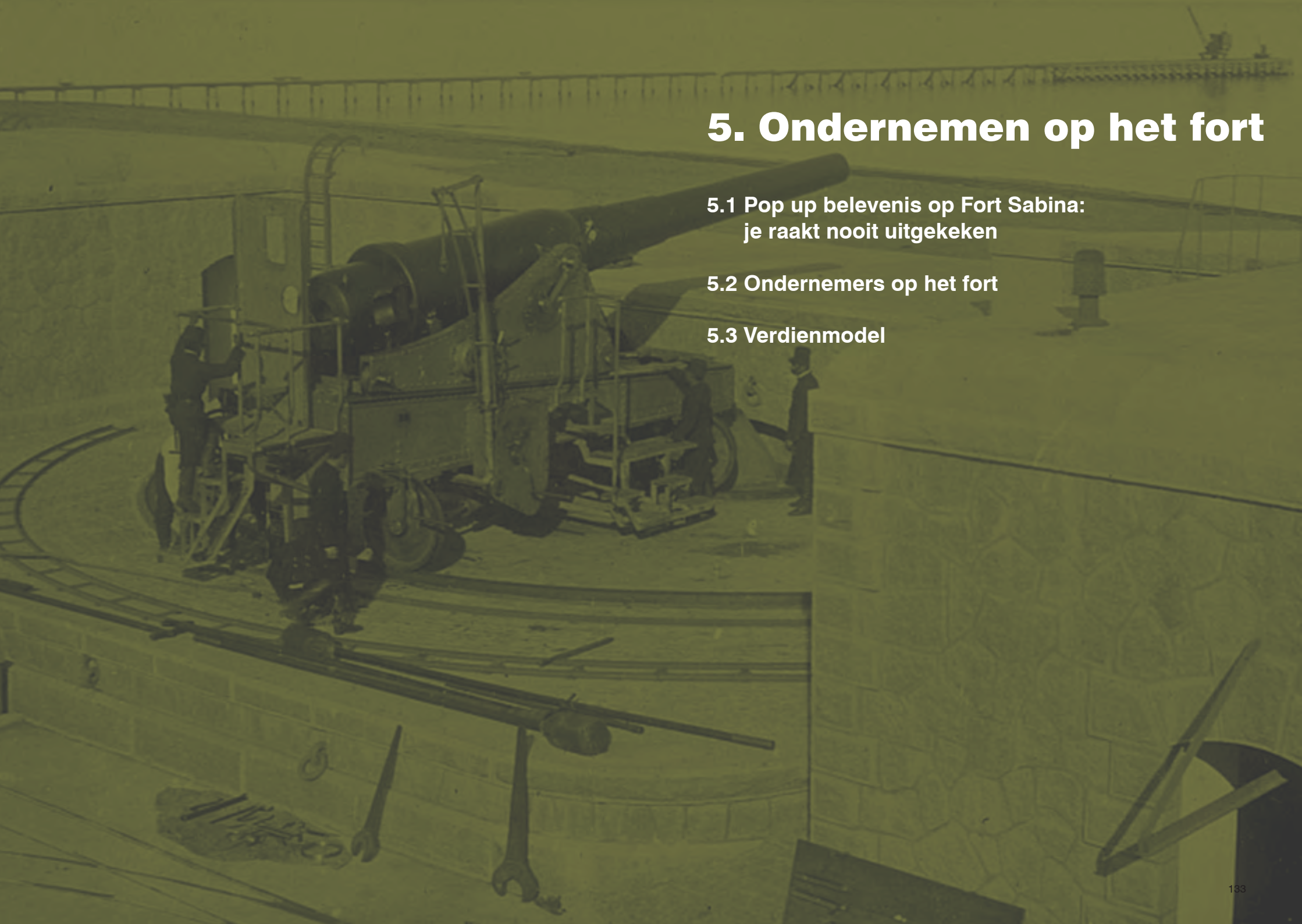
Voor de herontwikkeling van Fort Sabina is van belang dat het ontwikkelplan aansluit bij de identiteitswaarde van het complex en is afgestemd op de aanwezige potenties in de omgeving.

De ruimtelijke ontwikkelingen zullen in principe plaatsvinden op het fort waarbij de gebruiksmogelijkheden van de bebouwing en het buitenterrein worden verbeterd en er een nieuwe identiteit aan het fort wordt toegevoegd. Deze ontwikkelingen sluiten aan bij het vigerende bestemmingsplan.

Buiten het fort, in het agrarisch gebied zal een parkeervoorziening worden aangelegd waarvoor het bestemmingsplan bijstelling vraagt en is afweging nodig in relatie tot de aanwezige belangen vanuit o.a. ecologie (NNN, flora- en faunawet), water en ruimtelijke kwaliteit.

Ter plaatse van de bestaande torpedoloods is een ontwikkellocatie in beeld voor een bijzondere verblijfslocatie. Deze ontwikkellocatie is niet meegenomen in de verkenning en vraagt een zorgvuldige afweging gezien de ligging in het kwetsbare natuurgebied de Anthoniegorzen.

In bijlage 3 zijn de relevante beleidskaders voor het ontwikkelplan Fort Sabina kort toegelicht.

5. Ondernemen op het fort

5.1 Pop up belevenis op Fort Sabina: je raakt nooit uitgekeken

5.2 Ondernemers op het fort

5.3 Verdienmodel

Een verplaatsbare kogelgloeioven uit 1863-1864. Een oven voor het verhitten van kogels, met het doel daarmee brand te stichten

5. Ondernemen op het fort

De gemeente Moerdijk heeft het fort in erfpacht van Staatsbosbeheer en draagt bij aan het beheer en onderhoud van het fort. Stichting Fort Sabina.nl onderneemt op het fort en is verantwoordelijk beheer en onderhoud.

5.1 Pop up belevenis op Fort Sabina: je raakt nooit uitgekeken

Het fort en haar ongereptheid zijn een grote bron van inspiratie voor velen. Mensen verwonderen en verbazen zich als ze over het fort lopen. De creativiteit wordt enorm geprikkeld. Het effect wat Fort Sabina heeft op mensen, zal worden gebruikt om een ‘experience’ voor bezoekers te creëren.

Hoe? Door pop-up events en belevenissen te organiseren. Evenementen, speelplekken voor kinderen en stellages (bijvoorbeeld uitkijktorens) zijn vaak van tijdelijke aard op Fort Sabina. Hiermee wordt een gevoel van exclusiviteit gecreëerd. Je weet nooit wat je kunt verwachten, en verrassing is het toverwoord.
Fort Sabina is daarom een uitermate geschikte plek voor teambuilding, brainstorms. De ongerepte plek, die Fort Sabina is, is een plek om avontuur en creativiteit te faciliteren en produceren op hoog niveau. Fort Sabina wordt een plek waar avontuur, innovatie en creativiteit gefaciliteerd wordt op en hoog niveau, is klaar voor de toekomst en kan zich daar soepel op aanpassen. Het commerciële programma wordt verbonden met de historie en de omgeving. Hiermee blijft Fort Sabina behouden en is het in transformatie en ontwikkeling.

5.2 Ondernemers op het fort

Gemeente Moerdijk heeft het fort in erfpacht van Staatsbosbeheer en dit na aanbesteding in exploitatie gegeven aan Stichting Fort Sabina.nl. De afgelopen jaren heeft de gemeente verantwoordelijkheid genomen voor de het beheer en onderhoud van het fort en geïnvesteerd in basisvoorzieningen zoals een betere toegankelijkheid, brandveiligheid en riolering. De gemeente zet zich in voor de verdere ontwikkeling van het fort. De gemeente neemt regie op de ontwikkeling van het fort (projectleiding en bouwkundige begeleiding) en draagt bij aan het beheer en onderhoud.

Parallel aan de inzet van gemeente is er door de inzet van de stichting in de periode 2012-2015 veel gebeurd op het fort. **Stichting Fort Sabina** heeft in de periode 2012-2015 o.a. gezorgd voor:

- Toename van de naamsbekendheid en het aantal bezoekers van 0 naar 12.000 per jaar;
- 2 imposante thema exposities gericht op de herdenking van 60 jaar watersnood en 70 jaar bevrijding;
- Opbouw van een netwerk met vrijwilligers, organisaties (o.a. Waterpoort) en partners in de duurzame doorontwikkeling zoals Energiek Moerdijk en Stichting IKN.
- Effectieve verdere inzet van het werkgelegenheidsproject en werkend leren op het fort gericht op beheer en onderhoud (groen, houtbewerking, bouw en restauratie (nieuwe deuren en luiken), horeca en gastheerschap, animatie).

De toekomst gaat er voor de stichting anders uitzien. De stichting zal het fort zelfstandig duurzaam gaan exploiteren. De duurzame instandhouding en de doorontwikkeling zijn een opgave voor, maar biedt ook kansen aan de stichting. Het bestuur van de stichting krijgt een andere en beter op alle taken toegespitste bemensing met een breder draagvlak. Functies en belangen worden gescheiden waardoor de organisatie van de stichting transparanter wordt.

Ook wordt er een commissie van advies (bestaande uit minimaal 3 leden) aangesteld die het bestuur gevraagd en ongevraagd adviseert en verantwoordelijk is voor het toezicht op het bestuur ten aanzien van visie en uitvoering van de ambitie voor het fort, energie en duurzaamheid, de (sociale invulling van de) exploitatie en het financieel perspectief.

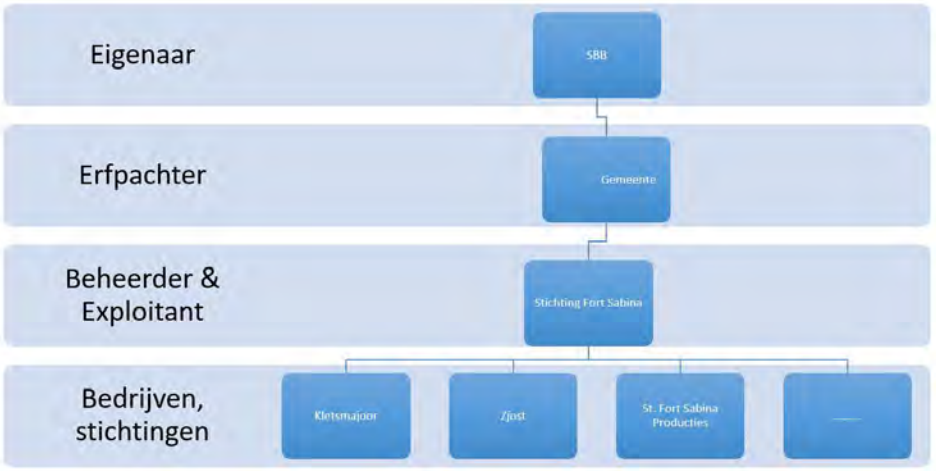

Diagram ondernemers op het fort

Staatsbosbeheer, als eigenaar, staat constructief tegenover de ontwikkelingen. Het ontwikkelplan van Fort Sabina doet recht aan kansen en kwaliteiten van het fort en sluit aan bij de missie uit het ondernemingsplan van Staatsbosbeheer. Staatsbosbeheer zal op het fort informatie verstrekken over de ecologische waarden (flora en fauna) van het fort en de omgeving. Om de uitvoering van het ontwikkelplan mogelijk te maken wordt de canon van het fort niet verhoogd.

Het Terreplein voor de kazerne

Groepsfoto bij de Fortweg te Heiningen

5.3 Verdienmodel

Het ontwikkelplan zet in op het herstel van het fort als casco met basisvoorzieningen waarmee het op verschillende manieren en flexibel gebruikt kan worden, o.a. voor workshops, teambuilding, evenementen, horeca, kleinschalige werkruimte en als informatiecentrum voor de Stelling van Willemstad/ Zuiderwaterlinie.
Door de beschikbaarheid van ruimtes en ruimte in en op het fort genereert de Stichting inkomsten om, de vaste lasten te betalen en om te investeren in de verdere ontwikkeling, het opknappen en bruikbaar maken van overige ruimten van het fort en het fort in het algemeen. Meer bruikbare ruimten geef de stichting meer mogelijkheden om inkomsten te genereren. De stichting gaat een aantal vaste overeenkomsten aan met bedrijven met een meerwaarde voor, bijdage aan de exploitatie van het fort. Bedrijven die nu al bijdragen aan het op de kaart zetten van het fort en de doelstelling(en) van de stichting zijn:

- Kletsmajoor (keuken, het restaurant in de kazerne en terras)
- Zjost (diverse ruimtes en buiten)
- Fort Sabina Producties (diverse ruimtes en buiten)

Daarnaast zal de stichting het fort of ruimtes op het fort beschikbaar stellen aan incidentele gebruikers: zakelijk, al dan niet in een arrangement via bijvoorbeeld Zjost (heisessies, inspiratiesessies, teamsessies, -building, enz.) omdat het fort, de plek inspireert en/of voor (cultuur)evenementen. Bij (cultuur) evenementen zal, om een hoogwaardige invulling en programmering tot stand te brengen,worden samengewerkt met diverse partners uit het culturele veld waarbij ondermeer gedacht kan worden aan BKKC.

Stichting Fort Sabina wil in de exploitatie kansen bieden aan mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt en hen actief laten participeren bij het beheer, onderhoud en (her)ontwikkeling van het fort. De stichting is van mening dat talenten van mensen zo veel mogelijk moeten worden ingezet, zoals de Participatiewet ook voorstaat.

6. Financiën ontwikkelplan

6.1 Kosten ontwikkelplan

6.2 Financiering ontwikkelplan

6.3 Risico

OVERZICHT KOSTEN-BATEN (10 jaar)					
Kosten (10 jaar)			Baten (10 jaar)		
Beheerkosten	0,5 mln		Stichting bijdrage	0,5 mln	12,5%
Onderhoud	0,5 mln		Gemeente bijdrage	0,5 mln	12,5%
Investering fase 1	1,3 mln		Fase 1: Provincie NB (subsidie)	1,3 mln	32,5%
Investering fase 2	0,3 mln		Fase 2: Gemeente bijdrage	0,3 mln	7,5%
Investering fase 2	0,2 mln		Fase 2: Stichting bijdrage	0,4 mln	10,0%
Investering fase 3	0,2 mln		Fase 3: Provincie NB (subsidie) na haalbare fase 2	0,2 mln	5,0%
Investering fase 4	1,0 mln		Fase 4: Stichting bijdrage	0,8 mln	20,0%
	4,0 mln			4,0 mln	100%

LET OP: de beheer- en onderhoudskosten zijn bijgesteld op 1,0mln (nav overleg gemeente vrijdag 1 juli 2016)

Overzicht kosten-baten

6. Financiën ontwikkelplan

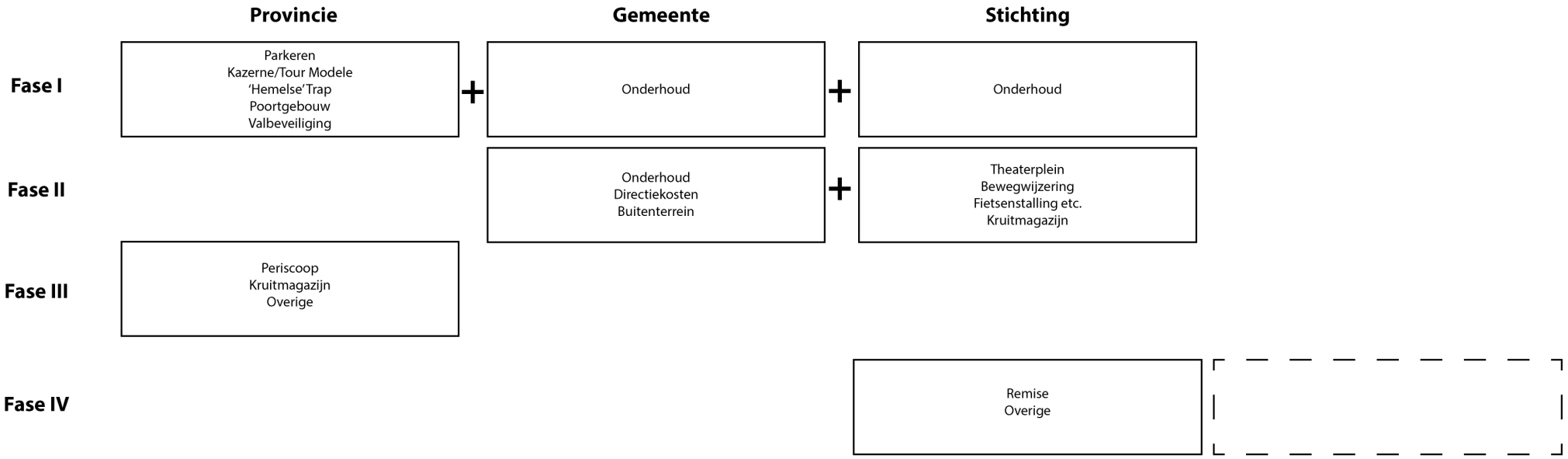
Het ontwikkelplan is gericht op de duurzame instandhouding van het fort als icoon binnen de Stelling van Willemstad, tevens onderdeel van de Zuiderwaterlinie. Om inzicht te hebben in de financiële betekenis van de herontwikkeling zijn de kosten voor de realisatie van het ontwikkelplan en de kosten voor beheer en onderhoud voor een periode van 10 jaar in beeld gebracht.

6.1 Kosten ontwikkelplan

Voor de realisatie van het ontwikkelplan voor Fort Sabina is een globale kostenraming opgesteld door Boost Herontwikkeling uit 's-Hertogenbosch, dit in nauw overleg met de opsteller van het ontwikkelplan. De globale kosten voor de realisatie van het ontwikkelplan zijn geraamd op € 3 mln.

Op basis van de huidige kosten voor beheer en onderhoud van zowel de gebouwen als de buitenruimte van het fort zijn de kosten voor het beheer en de instandhouding van het fort voor een periode van 10 jaar opgesteld.

De totale investering voor de realisatie van het ontwikkelplan en het beheer en onderhoud van het fort in de eerste 10 jaar bedraagt € 4.0 mln., waarvan € 1 mln. voor beheer en onderhoud en € 3 mln. voor een eenmalige investering.

6.2 Financiering ontwikkelplan

Het investeringsvoorstel is gebaseerd op een gefaseerde aanpak en evenwichtige bijdragen van gemeente, provincie en Stichting Fort Sabina.nl.

De **gemeente**, als erfpachter, reserveert voor ambtelijke inzet als projectleider, bouwbegeleiding, beheer en onderhoud € 0,8 mln. in een periode van 10 jaar.

De gemeente stelt jaarlijks een budget van ca. € 50.000,= beschikbaar, in combinatie met de inzet van het werkgelegenheidsproject, voor in elk geval het groen onderhoud (fase I/ fase II) en stelt een projectleider aan voor de begeleiding van de herontwikkeling (fase II).

De afgelopen jaren heeft de gemeente jaarlijks structureel geïnvesteerd in een betere toegankelijkheid van het fort, brandveiligheid en algemene basisvoorzieningen zoals de riolering en het beheer van het groen op het fort.

De **provincie** stelt een onrendabele bijdrage van € 1,5 mln. beschikbaar voor de uitvoering van het ontwikkelplan. De bijdrage van de provincie wordt gefaseerd en als een subsidie beschikbaar gesteld.

De eerste bijdrage van € 1,3 mln. wordt als een investeringsimpuls ingezet om belangrijke onderdelen uit het ontwikkelplan (fase I) uit te voeren. Op moment dat aan de voorwaarden uit de samenwerkingsovereenkomst/ subsidiebeschikking wordt voldaan (o.a. de herontwikkeling van het fort, de exploitatie en organisatie) stelt de provincie een bijdrage van € 0,2 mln. (fase III) beschikbaar voor verder herstel en ontwikkeling van het fort.

Stichting Fort Sabina.nl zal in de periode van 10 jaar € 1,6 mln. investeren in het fort. Door verbreding van de exploitatie van het fort worden extra inkomsten gegenereerd die worden geïnvesteerd in beheer en onderhoud van het fort (fase I/II) en de uitvoering van onderdelen van het ontwikkelplan zoals de aanleg van het theaterplein (fase II). Deze werkzaamheden worden deels met eigen menskracht uitgevoerd, wat eveneens een belangrijke investering van de stichting is. De eigenaar Staatsbosbeheer verlengt de erfpacht en verhoogt de canon niet; en draagt daarmee ook in financiële zin bij aan de duurzame ontwikkeling en instandhouding van Fort Sabina.

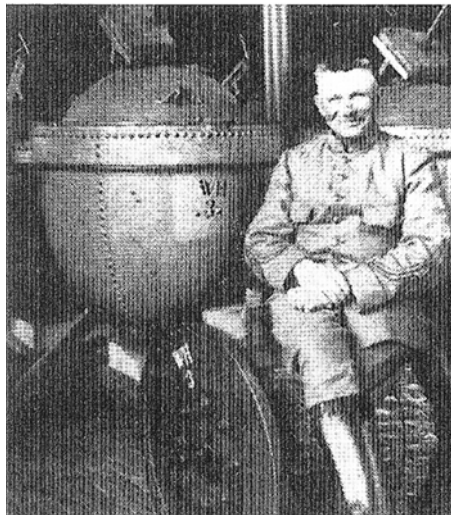
De uitvoering van het ontwikkelplan, inclusief beheer en onderhoud, wordt gefaseerd tot stand gebracht. Fase II en IV lopen parallel met fase I; bij de uitvoering van het ontwikkelplan is sprake van een gezamenlijke en integrale ontwikkeling van betrokken partijen.

Het poortgebouw vanaf het terreplein

6.3 Risico

Voorwaarden voor de duurzame instandhouding is dat de beheer- en instandhoudingskosten kunnen worden betaald vanuit de exploitatie. Risico is dat de opbrengsten uit de exploitatie van het fort te gering zijn waardoor de investeringen niet worden gerealiseerd. Om dat risico te bepreken is de investeringsimpuls noodzakelijk zodat de gebruiksmogelijkheden worden verbeterd en meerdere partijen (ondernemers, stichtingen, verenigingen) gebruik kunnen maken van de gebouwen op het fort. Het fort als casco voor passende ondernemingen en initiatieven. Door de gebruikersgroep uit te breiden worden de verdienmogelijkheden cq opbrengsten vergroot.

S. van Haarle met electroschoktorpedo voor de West Hellegat versperring

Door de exploitatie van het fort te monitoren wordt beoordeeld of Stichting Fort Sabina.nl voldoende middelen genereert voor de duurzame instandhouding en indien nodig zal het gebruik verbreed en/of geïntensiveerd worden.

7. Realisatie ontwikkelplan

7.1 Voorbereiding uitvoering

7.2 Uitvoering van het ontwikkelplan

7.3 Partnerschap

Luchtfoto Fort Sabina, 2014.

7. Realisatie ontwikkelplan

Het ontwikkelplan voor Fort Sabina sluit aan bij de ambitie van provincie, gemeente, stichting en ook van Staasbosbeheer voor een duurzame instandhouding van het fort zoals vastgelegd in de intentieovereenkomst van 19 november 2015.

7.1 Voorbereiding uitvoering

Om het ontwikkelplan te kunnen realiseren moet het globale ontwikkelplan uitgewerkt worden naar een definitief ontwerp. Aanvullend op de uitwerking van het ontwikkelplan wordt ook inhoud gegeven aan de professionalisering en verbreding van de organisatiestructuur van de stichting en projectorganisatie voor de uitvoering(zie ook 5.2).

Fort Sabina in 1939.

7.2 Uitvoering van het ontwikkelplan

Stichting Fort Sabina.nl en de gemeente gaan intensief samenwerken in het tot uitvoering brengen van het ontwikkelplan en nemen de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het ontwikkelplan, het beheer en onderhoud van het fort. Deze opgave vraagt inzet en organisatiekracht van zowel gemeente als de stichting.
De gemeente is verantwoordelijk voor de begeleiding en aansturing van de realisatie van het ontwikkelplan en levert de projectleider die ook als centraal aanspreekpunt voor stichting en haar partners fungeert. De stichting zal, in overleg met gemeente, onderdelen van het ontwikkelplan en uitvoering op zich nemen en neemt daarmee een rol in de daadwerkelijke realisatie van deelopgaven uit het ontwikkelplan.
De investeringsimpuls van de provincie wordt ingezet om de basisonderdelen van het fort op orde te krijgen zodat de gebruiksmogelijkheden en toegankelijkheid worden verbeterd. Ook de zichtbaarheid van Fort Sabina wordt met de investeringsimpuls uitgewerkt. Deze werkzaamheden zullen op basis van een aanbesteding(en) worden uitgevoerd. Voor de overige werkzaamheden wordt capaciteit ingezet vanuit o.a. Stichting Fort Sabina.nl, het Werkplein, ROC.

Soldatenkazemat op Fort Sabina, begin 20e eeuw.

Slaapzaal voor de soldaten op Fort Sabina, begin 20e eeuw.

7.3 Partnerschap

Op 19 november 2015 is door Stichting Fort Sabina.nl, de provincie Noord Brabant en de gemeente Moerdijk de intentieovereenkomst voor de duurzame instandhouding van Fort Sabina getekend. Hierin is de intentie uitgesproken dat deze partijen samen, ieder met behoud van eigen verantwoordelijkheid, het duurzaam beheer en instandhouding van Fort Sabina mogelijk willen maken.
Voor de uitvoering van het ontwikkelplan zal een samenwerkingsovereenkomst worden opgesteld waarin de rollen en verantwoordelijkheden van partners worden benoemd en de voorwaarden waaronder de bijdragen beschikbaar worden gesteld voor de uitvoering van het ontwikkelplan.

Provincie wil graag betrokken blijven bij de vervolgfases. In de voorbereidingsfase van de uitvoering is provincie betrokken als adviseur bij uitwerking van o.a. het definitief ontwerp. Bij de uitvoering van de plannen staat de provincie meer op afstand. Focus voor provincie ligt bij het monitoren van de voortgang en resultaten van de uitvoering aan de afgesproken voorwaarden uit de samenwerkingsovereenkomst en subsidiebeschikking, waarbij de koppeling met de Stelling van Willemstad en de Zuiderwaterlinie belangrijke elementen zijn.

De bestuurders van de stichting, gemeente en provincie en zullen jaarlijks de voortgang van de herontwikkeling bespreken. De stichting vertegenwoordigt daarbij de op het fort participerende partijen en ondernemers. De gemeente vertegenwoordigt tevens het werkplein.

Bijlagen:

1. Erfgoedwaarden Fort Sabina

2. Historie Zuiderwaterlinie en Stelling van Willemstad

3. Beleidskaders

Bronnen

BBM (2014) *Bouwhistorische verkenning Fort Sabina*

Beek & Kooiman (2004) *Het post-militaire landschap 2.0. Een overzicht van linies en stellingen in Nederland. VROM.*

BHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum (2015) *www.bhic.nl*

BUITEN, Bureau voor Economie & Omgeving (2010) *Projectenboek Zuiderwaterlinie. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Caalders, J. e.a., (2009) *Projectenboek Zuiderwaterlinie. Provincie Noord-Brabant: Bureau voor Economie & Omgeving.*

Cultural heritage counts for Europe (2015) *Europa Nostra, ENCATC, Heritage Europe, International Cultural Centre Krakow, Raymond Lemaire international centre for conservation at KU Leuven, The Heritage Alliance, uitgave Bertelsmann.*

Duenk, J. (2013) *Cultuuragenda van Brabant voor 2020. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Dommelen, S. van & C.J. Pen (red.) (2013) *Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid. Den Haag: Platform31.*

Hoof van J., (2004) *Menno van Coehoorn; Vestingbouwer, belegeraar, infanterist. Utrecht: uitgever Matrijs.*

Janssen, J., E. Luiten, H. Renes, J. Rouwendal i.s.m. O. Faber, C. Pen & E. Stegmeijer (2014) *Karakterschetsen. Nationale onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte; deel 1 Kennisagenda. Amersfoort: Netwerk Erfgoed en Ruimte/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.*

Kwant, R. (2013) *Van Alva Tot Bond, Masterplan voor toegankelijk militair erfgoed in Brabant. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Kwant, R. (2014) *De troepen in beweging! Actieplan 2014 - 2015: Programma en organisatie. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Kwant, R. (2015) *Stelling nemen voor Sabina, betekenis & ontwikkeling van Brabants grootste fort*

Nationale Bibliotheek van Nederland (2015) *www.geheugenvannederland.nl*

Morh, A.H., Van Kerkum, P.C. (1999) *Terminologie verdedigingswerken, inrichting, aanval en verdediging. Een herziene en uitgebreide bewerking van vestingbouwkundige termen.*

OCW (1999) *Belvedere. Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.*

OCW (2009) *Beleidsbrief Modernisering van de Monumentenzorg. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.*

OCW (2011) *Kiezen voor Karakter. Visie Erfgoed en Ruimte. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.*
Provincie Noord-Brabant (2016) *De Verbeeldingskracht van erfgoed, beleidskader erfgoed 2016-2020.*

RCE (2014) *Beschrijving rijksmonumenten Fort Sabina, Vaartuigenloods, inundatiesluis*

Rooijakkers, G. (2005) *De musealisering van het dagelijks leven. Cultureel erfgoed tussen bewaren en vergeten, Uit: R. van der Laarse (red.), Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering. Amsterdam: Het Spinhuis, pagina 207-217.*

Rijksmuseum Digitaal Archief (2015)

Rijksuniversiteit van Grondingen (2015) *www.leestekensvanhetlandschap.nl*

Sneep, J. e.a. (1996) *Atlas Historische vestingwerken in Nederland, Noord-Brabant. Zutphen: Stichting Menno van Coehoorn.*

Stegmeijer, E. & J. Janssen (2015) *Erfgoedzorg in de nieuwe realiteit, uit: Rooilijn, tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening, Jg 48, Nr. 3, pagina 380-389.*

StudioMarcoVermeulen (2014) *Stelling van Willemstad, van verdedigingswerk naar uitdagend landschap.*

StudioMarcoVermeulen (2015) *Ontwikkelperspectief Fort Sabina als onderdeel van de Stelling van Willemstad*

StudioMarcoVermeulen (2016) *Inspiratieatlas de Zuiderwaterlinie*

Stuurgroep Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie (2004) *Panorama Krayenhoff Linieperspectief. Utrecht.*

Taverne, E. (2008) *Vechten om een fort. Uit: L. Jans & E. Luermans, Fort Altena en de A27: 10 ontwerpen. Breda: NBKS,*
pagina 9-13.

Technische Universiteit Eindhoven (2013) *Built (on) Heritage*

Timmermans, P. (2006*) Over de hele linie, verleden, heden en toekomst van de Zuiderwaterlinie. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Bijlage 1: Erfgoedwaarden Fort Sabina

Erfgoedwaarden
Fort Sabina en de Stelling van Willemstad zijn majeure identiteitsdragers voor de regio; zij vertellen het verhaal van Willemstad en zijn strategische ligging, daarnaast zijn fort en Stelling beeldbepalende ruimtelijke structuren en onderdeel van de Brabant-brede structuur van de Zuiderwaterlinie.
De herontwikkeling van Fort Sabina ten behoeve van een duurzame instandhouding van het fort draagt bij aan het behoud van de erfgoedwaarden op het fort, maar ook voor het grotere verband; de erfgoedwaarden van de Stelling van Willemstad en de Zuiderwaterline.
In onderstaande essenties geven wij aan welke erfgoed waarden een rol spelen bij nieuwe ontwikkelingen op Fort Sabina.

Semantische essentie, het verhaal van Fort Sabina binnen de Zuiderwaterline
De Zuiderwaterlinie is de oudste, langste en meest benutte linie van Nederland. Binnen deze linie zijn 5 unieke stellingen te onderscheiden op basis van ruimtelijke en historische kenmerken. De waarde van Fort Sabina betreft de prominente plaats die dit fort inneemt binnen de Stelling van Willemstad; de strategische ligging aan het Hollandsch Diep en het Volkerak en de poort die zij vormt samen met Fort Prins Hendrik.

Op Fort Sabina zijn meerdere lagen van de geschiedenis leesbaar en het verhaal van Bevochten Brabant kan voor de verschillende tijdsperioden worden verteld. Het fort is oorspronkelijk aangelegd door de Fransen om hun kustverdediging te versterken, bijzonder is dat op Fort Sabina 1 van de 3 Tour Modèles uit Nederland staat. In de periode van1880 – 1884 krijgt het fort haar huidige omvang en wordt merendeel van de huidige bebouwing gebouwd. Het fort ligt strategisch aan zee en moest het Hollands Diep en de Volkerak verdedigen. In eerste instantie heette het fort: Fort de Ruyter". Samen met het fort aan de overkant: fort "Prins Hendrik" maakten ze deel uit van de stelling. Fort Sabina kan beschouwd worden als het omgekeerde fort. Alle forten van de Zuiderwaterlinie zijn naar het zuiden gericht. Fort Sabina is gericht op het Westen op de (toenmalige zee) vandaar dat hier ook de enige torpedoloodsen van Nederland waren, helaas zijn deze verdwenen.

Na het vertrek van de Fransen in 1812 werd het Fort "De Ruijter" omgedoopt, en wel in Fort Sabina Henrica, naar de Sabina Henricapolder.

Na de eerste Wereldoorlog vervallen de linies en verliezen de forten en vestigingen langzaam aan hun status. Het fort heeft in WOI en WOII nog een functie als burger schuilplaats. Ook bij de watersnoodramp fungeert het als schuilpaats voor de burgerbevolking en daarna nog tot in de jaren '50 en '60 als munitieopslagplaats.

In de jaren '70 is het fort verkocht aan Staatsbosbeheer. Tegenwoordig is het fort toegankelijk voor het publiek.

Uniek waren de torpedoloodsen die bij het fort waren gebouwd; helaas zijn deze verdwenen.

Erfgoeddoelstelling:
Het fort in standhouden, herstellen en inrichten en de toegankelijkheid en gebruiksmogelijkheden verbeteren om het verhaal van Bevochten Brabant op het fort zowel in de tijd als in relatie tot de Stelling van Willemstad / Zuiderwaterlinie te vertellen en verbeelden.

Morfologische essentie
Kern van de morfologische essentie van Fort Sabina is de ruimtelijke samenhang tussen fort, stelling en linie en de sterke connectie met het water. De relatie tussen het fort en de vesting Willemstad, de omliggende inundatiegebieden (met sluisjes) en het open water van Volkerak en Hollandsch Diep, zijn kenmerkend. Fort Sabina is het grootste bebouwde fort is binnen de Zuiderwaterlinie. Het fort kenmerkt zich als een gesloten eenheid, met binnen de omwalling een eigen gelaagde, besloten wereld met een vrij groot ensemble van meerdere gebouwen binnen een groene setting. Daarbij is de verscheidenheid en veelheid aan bouwwerken en onderdelen, door de gecompliceerde bouwgeschiedenis, een toegevoegde waarde voor de architectuur.

De grootste bouwmassa betreft de Tour Modèle met de later aangebouwde kazerne.

Net buiten het fort, in het hoogwaardige natuurgebied de Anthoniegorzen, zijn in de 20e eeuw een torpedoloods en botenloods gebouwd. De torpedoloods is verwijderd en de botenloods is in en zeer slechte staat. Fort Sabina heeft een grote ensemblewaarde door de essentiële samenhang van het fort (artillerieloods) met de botenloods en de inundatiesluis (1885). Met de inundatiesluis kon de omliggende polder onder water worden gezet, maar is tegenwoordig een belemmering voor de bereikbaarheid van het fort.

Erfgoeddoelstellingen:
- Het beleefbaar en herkenbaar zijn van de ruimtelijke samenhang tussen Fort Sabina en de Stelling van Willemstad / Zuiderwaterlinie;
- (Betere) leesbaarheid van de gelaagde ontwikkeling in de tijd en de complexe structuur binnen de groene omwalling van het fort.
- Ontwikkelingen binnen en buiten het fort dragen bij aan de ensemblewaarde van Fort Sabina.

Materiële essentie
De gebruikte materialen op het fort vertegenwoordigen de verschillende tijdsperioden.

- Tour Modèle opgebouwd in IJsselsteen; napoleontisch. Uniek het gebruik van oorspronkelijk materiaal. De Tour Modèle is het oorspronkelijke fort 1810-1811, dat is gebouwd door Spaanse krijgsgevangenen in opdracht van de Franse bezetter.
- Kazerne uit machinale baksteen, 1881
- Caponnières, kiezelbeton en baksteensplit. Gangen pre-fab
- Botenloods, beton, traditionele bouw
- Remises, twee stuks, uit brikkenbeton. 1866
- Kruit- en projectielenmagazijn, brikkenbeton. Twee opstelplaatsen voor 24mm geschut zijn nog herkenbaar;
- Poortgebouw, beton

De architectuurhistorische waarde van het fort wordt vertegenwoordigd door de sobere stijl en de eenvoud van de traditionele baksteenbouw, en voor die tijd moderne betontechniek in de botenloods. Kern van de materiële essentie is de diversiteit aan verschillende materialen en dat deze materialen een bepaalde tijdsperiode uit de ontwikkeling van Fort Sabina vertegenwoordigen.

Erfgoeddoelstelling:
Behoud van de aanwezige en benoemde cultuurhistorische waarden van de gebouwde en de groene omgeving. Essentie is om consistent gebruik te maken van materialen en bij nieuwe ontwikkelingen een eigen tijdslaag met consistent kleur en materiaalgebruik toe te voegen.

Bijlage 2: Historie Zuiderwaterlinie en Stelling van Willemstad

- **Proloog (tot 1700)**

In de aanloop tot het ontstaan van de Zuiderwaterlinie (of historisch: Zuiderfrontier) ontwikkelden zich tijdens de 80-jarige oorlog een aantal versterkte steden tot vestingen omdat ze op strategische plaatsen liggen. Rond een aantal vestingsteden ontstaan linies of groepen verdedigingswerken (linie Bergen op Zoom – Steenbergen, Breda en 's-Hertogenbosch) al dan niet versterkt door inundaties.

Vroeger lag bij Willemstad een gors. Toen Jan IV van Glymes, Markies van Bergen op Zoom deze had laten inpolderen, ontstond rond 1565 het dorpje Ruigenhil. Op 17 juni 1583 na de Slag bij Steenbergen namen de Spanjaarden Steenbergen in. Willem van Oranje liet Ruigenhil versterken tot vesting. Na diens dood in 1584 verleende zijn zoon, Prins Maurits, de plaats in 1585 stadsrechten. Willems stad kreeg de officiële naam Willemstad.

- **1e Bouwperiode 1701-1795**

In de periode 1701-1714 neemt de Zuiderwaterlinie voor het eerst de vorm aan van een echte (water)linie vanaf Sluis in Zeeuws-Vlaanderen tot aan Grave in het oosten van Brabant. Met behulp van inundaties worden de verschillende vestingsteden met elkaar verbonden. Op plaatsen waar inunderen niet mogelijk is worden nieuwe verdedigingswerken aangelegd. O.a. de linies van de Munnikenhof en den Hout en het retranchement van/bij Waspik zijn hier goede voorbeelden van.

Willemstad doorstond in 1793 een beleg door de Fransen, maar werd overgegeven na de val van Bergen op Zoom. In het begin van de 19e eeuw werd Willemstad bezocht door koning Lodewijk. Napoleon op 27 en 28 april 1809 en door diens broer keizer Napoleon op 4 oktober 1811. De keizer gaf opdracht tot de bouw van een kruithuis. Na de Engelse invasie, tijdens de Walcherenexpeditie, versterkten de Fransen de kustverdediging met twee forten ten zuiden van Willemstad: Fort Sabina Henrica en Fort de Hel.

In de Franse tijd worden een aantal forten gebouwd onder Napoleon. De Tour Modèle no. II van toen nog 'Fort de Ruyter' is uit 1811.

- **2e periode 1795-1830**

Deze periode is een dieptepunt in de geschiedenis van de linie. Omdat er geen dreiging meer is vanuit het zuiden hebben de vestigen geen nut meer, hoogstens als garnizoensstad.

In de Franse periode vinden er alleen in West-Brabant nog bouwactiviteiten plaats. Willemstad speelt een belangrijke rol in de kustverdediging en Bergen op Zoom is van belang voor de verdediging van

Antwerpen, een van de belangrijke Franse havens.

Na 1814, als de noordelijke en zuidelijke Nederlanden verenigd worden verschuift de verdediging naar de zuidkant van het huidige België. Enkele vestingen behouden hun vestingstatus vanwege hun rol in de achterhoede van de verdediging, maar meer ook niet. Vestingen als Steenbergen, Geertruidenberg en Heusden werden zelfs opgeheven.

De grootste verandering op Fort Sabina is dat de houten kap in 1816 is vervangen door een aarden dekking.

- **3e periode 1830-1874**

Na de Belgische opstand wordt de linie weer in staat van verdediging gesteld en begint een herstelperiode. Opgeheven vestingen als Heusden en Geertruidenberg worden weer als vesting terug in gebruik genomen. Geertruidenberg krijgt zelfs grotendeel nieuwe verdedigingswerken.

Rond 1860 begint er een nieuwe opleving te komen. Rond verschillende vestingen worden nieuwe forten gebouwd of bestaande forten verbeterd (bijvoorbeeld de forten De Ruyter en Bovensluis bij Willemstad en de enkele van de forten rond Heusden).

In 1874 werd Willemstad het centrum van de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak. Het moest Holland beschermen tegen troepen die vanuit Brabant het Hollandsch Diep wilden oversteken en de toegang voor schepen naar het Hollandsch Diep afsluiten.

Tot aan 1879 is het fort, met uitzondering van wat kleine verbouwingen na (een kogelgloeioven in 1835 en een kruitmagazijn in 1859) onveranderd gebleven. Vanaf 1879 heeft het fort een flinke transformatie ondergaan. (uitbreiding Tour Modèle met een bomvrije kazerne, kanonopstellingen, schuilplaatsen, magazijnen en vier caponnières gebouwd. Buiten het fort zijn er nog twee loodsen gebouwd, één bedoeld als een torpedoloods).

- **4e periode 1874-1930**

In deze periode, die begint met het aannemen van de Vestingwet van 1874, komt er een einde aan de oude Zuiderwaterlinie. De nadruk komt te liggen op de Nieuwe Hollandse Waterlinie, later aangevuld met de Stelling van Amsterdam. De Zuiderwaterlinie wordt min of meer opgeheven en enkele delen krijgen een nieuwe naam en functie. Willemstad en omgeving worden opgenomen in de “Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak” en het gebied van Geertruidenberg tot aan fort Nieuw Sint-Andries blijft bestaan als Zuiderwaterlinie. In deze laatste linie kregen de vestingwerken rond Geertruidenberg, Heusden en ’s-Hertogenbosch de functie van opvangstelling om het veldleger op te kunnen vangen als zij zicht terug moesten trekken. Samen met de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam maakt dit onderdeel uit van de ‘Vesting Holland’.

De stelling rond Willemstad werd tijdens de mobilisatie van 1914-18 verder verbeterd, hier zijn nog veel restanten van. Een nieuwe stelling werd tevens aangelegd ten westen van de lijn Steenbergen – Ossendrecht: de stelling Noord-Brabant. Deze stelling moest een eventuele Brits/Franse aanval op Antwerpen en het Duitse front via Zeeland opvangen. Ook hiervan zijn nog enkele restanten aanwezig.

Na de Eerste Wereldoorlog vervallen de linies, de forten en vestingen verliezen langzaam aan hun status als verdedigingswerk.

- **5e periode 1930-heden**

Als tegen 1940 een nieuwe oorlog dreigt met Duitsland vinden er in het oosten van Brabant nieuwe bouwactiviteiten plaats. Langs de Maas en door de Peel worden nieuwe verdedigingslinies gebouwd: respectievelijk de Maaslinie en de Peel-Raamstelling. Kort daarvoor waren bij de belangrijkste rivierovergangen al rivier/brugkazematten aangelegd om deze strategische punten te beschermen (o.a. bij de Moerdijkbruggen, Keizersveer, Hedel, Ravesteijn en Cuijk).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog speelt West-Brabant een bescheiden rol in de Duitse kustverdediging. Langs de grote rivieren, tussen Moerdijk en Bergen op Zoom, wordt een verdedigingslinie aangelegd die een geallieerde aanval via Zeeland op moet vangen. Verschillende grote bunkers in het landschap getuigen hier nog van. Meer landinwaarts worden door de Duitsers verschillende vliegvelden in gebruik genomen. Voor de verdediging daarvan worden vaak nieuwe verdedigingswerken aangelegd. Op en rond de verschillende vliegvelden vinden we nog altijd de nodige restanten. Bijzonder is ook de kolossale bunker bij Valkenswaard die door de Duitse afluisterdiensten gebruikt werd.

In 1952 werden de laatste werken van de Zuiderwaterlinie officieel opgeheven als militaire werken, in de Nieuwe Hollandse Waterlinie was dit in 1963. Diverse onderdelen van de linies werden daarna (en worden) overigens nog wel gebruikt door Defensie, maar niet meer als verdedigingswerk.

In de periode na 1913 heeft Fort Sabina verschillende functies gehad: als verdedigingswerk, als schuilplaats voor burgers en in de jaren ‘50 en ‘60 als munitieopslagplaats.

Bijlage 3: Beleidskaders

Beleidskaders Fort Sabina en omgeving

De provincie Noord-Brabant wil zich ontwikkelen tot topregio op het gebied van kennis en innovatie. Een aangenaam en bijzonder leef- en vestigingsmilieu is daarbij belangrijk. De herontwikkeling van de grote Erfgoedcomplexen (kloosters, fabrieken, landgoederen en forten en kazernes) kan hierin een belangrijke impuls geven. De grote Erfgoedcomplexen kunnen, als identiteitsdragers van Brabant, traditie en economische innovatie op vernieuwende wijze met elkaar verbinden. Van belang is dat de herbestemming aansluit bij de identiteitswaarde die deze complexen hebben.

Voor Fort Sabina richt de provinciale inzet zich op de verbetering van de gebruiksmogelijkheden en de identiteit van het fort binnen de Stelling van Willemstad/ Zuiderwaterlinie. Door het ontwikkelplan mogelijk te maken en af te stemmen op de aanwezige potenties in de omgeving, kan Fort Sabina duurzaam in stand worden gehouden en zich ontwikkelen tot een gezichtsbepalende en culturele plek binnen de Stelling van Willemstad.

De ruimtelijke ontwikkelingen zullen in principe plaatsvinden op het fort waarbij de gebruiksmogelijkheden van de bebouwing en het buitenterrein worden verbeterd en er een nieuwe identiteit aan het fort wordt toegevoegd. Buiten het fort, in het agrarisch gebied zal een parkeervoorziening worden aangelegd. Ter plaatse van de bestaande torpedoloods is een ontwikkellocatie in beeld voor bijzondere verblijfslocatie. Deze ontwikkellocatie wordt niet meegenomen in de verkenning.

De volgende beleidskaders zijn van toepassing.

5.1 Rijkskaders

5.1.1 Monumentenwet

In 2001 zijn Fort Sabina-Henrica en de inundatiesluis aangewezen als Rijksmonument en van nationale belang. Hierdoor vallen alle werkzaamheden aan deze monumenten onder de Monumentenwet. De redengevende omschrijving is opgenomen in het monumentenregister van de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed:

Fort: www.monumentenregister.nl zoek op 521706

Inundatiesluis: www.monumentenregister.nl zoek op 525988

5.1.2 Natura 2000 / Nationaal Natuur Netwerk (NNN)

De natuurwetgeving kan worden onderverdeeld in gebiedsbescherming en soortbescherming.

- **Gebiedsbescherming**

Gebiedsbescherming wordt gewaarborgd door de Natuurbeschermingswet 1998 en de beleidskaders voor de Ecologische Hoofdstructuur (ook wel Natuurnetwerk Nederland (NNN) genoemd).

Natuurbeschermingswet 1998

Binnen de EU worden de belangrijkste leefgebieden van de meest bedreigde en waardevolle soorten en habitattypen aangewezen als Natura 2000-gebied. Deze Natura 2000-gebieden moeten samen een Europees ecologisch netwerk vormen om de achteruitgang van de biodiversiteit te keren. De juridische basis voor dit netwerk zijn de Europese Vogel- en Habitatrichtlijn, welke in Nederland zijn doorvertaald in de Natuurbeschermingswet 1998 (Nbwet). Per gebied worden voor de soorten en habitattypen instandhoudingsdoelstellingen bepaald.

Natuur Netwerk Nederland (voorheen EHS)

Het doel van het NNN is het realiseren en in stand houden van een duurzaam functionerend natuurnetwerk. Dit maakt instandhouding, vermeerdering en verspreiding van kwetsbare en zeldzame dier- en plantensoorten mogelijk. Het levert daarmee een bijdrage aan het behoud van de Nederlandse biodiversiteit. Het beleid met betrekking tot het NNN is gericht op behoud, herstel en ontwikkeling van de wezenlijk kenmerkende natuurwaarden. Dit beleid is vastgelegd in de Nota Ruimte en werkt volgens een beschermings-stappenplan. Als er aantasting plaatsvindt, kan het project of ingreep alleen onder specifieke voorwaarden doorgaan.

Voor Fort Sabina zijn door de provincie specifieke doelen vastgelegd die uitgangspunt zijn voor Staatsbosbeheer en het beheer zoals dat wordt uitgevoerd door de gemeente op het fort.

- Kruiden- en faunarijk grasland, voor het binnenterrein
- Zilt- en overstromingsgrasland, voor het buitenterrein
- Zoete Plas, voor de gracht

Botanisch beheer

Het is gebleken dat door de wijze van beheer (met de inzet van schapen) vele interessante plantensoorten de kans krijgen om te groeien. Daarnaast hebben de schapen ook een recreatieve waarde en voorkom je grote recreatieve druk op de kwetsbare natte stukken.

Bijzonder element en onderdeel van het NNN zijn de Anthoniegorzen. Dit gebied is aangewezen als vochtig weidevogelgrasland, een hoogwaardig natuurgebied, in de top tien van broedgebieden voor weidevogels in Nederland zoals: grutto, tureluur, kievit en patrijs, en verder slobeend en zomertaling. Voorts is het een pleisterplaats voor de brandgans.

Waar het fort wel toegankelijk is en een recreatieve functie krijgt, geldt dit voor de Anthoniegorzen absoluut niet.

- **Soortbescherming**

Flora- en faunawet
De soortbescherming wordt gewaarborgd door de Flora- en faunawet. Deze wet beschermt inheemse dier- en plantensoorten waarbij onderscheid wordt gemaakt in verschillende beschermingscategorieën. Deze bescherming is overal in Nederland van toepassing, zowel in natuurgebieden als daarbuiten. Het is daarbij van belang om te weten tot welke beschermingscategorie de aanwezige soorten behoren.

Fort Sabina is de enige geschikte locatie als overwinteringsplaats voor vleermuizen in de Noordwesthoek van Brabant. Hierdoor is het van belang om een aantal gangen (caponnières) op het fort te bestemmen als overwinteringsplaats. Hier is al uitgebreid onderzoek naar gedaan. (P. Twisk, 2012) Ook deze functie van het fort wordt zichtbaar gemaakt. Verder zal gezien de bijzonderheid en de potentie van de plek elke ontwikkeling en verandering getoetst worden op de mogelijke effecten op de aanwezige flora en fauna. Hierbij wordt samengewerkt met de eigenaar Staatsbosbeheer.

5.2 Provinciale beleidskaders

5.2.1 Het Beleidskader erfgoed 2016 – 2020, ‘De (verbeeldings)kracht van erfgoed’

Het Beleidskader erfgoed fungeert als koepel voor het totale erfgoedbeleid van de provincie. Binnen het erfgoedkader richt de provincie zich op duurzaam behoud door herbestemming of restauratie, op de bescherming van collecties, op de beleving van het cultureel erfgoed en op de verhalen van Brabant (Innovatief Brabant, Religieus Brabant, Bevochten Brabant en Bestuurlijk Brabant). De *Zuiderwaterlinie*, incl. Fort Sabina, maakt onderdeel uit van de verhaallijn Bevochten Brabant. De provincie werkt de strategische alliantie Zuiderwaterlinie verder uit, o.a. door profilering van de Brabantse vestingsteden en samenwerking met lokale, nationale en internationale initiatieven, met name voor de vrijetijdseconomie. Elementen uit de Zuiderwaterlinie worden ook door Waterschap de Brabantse Delta benut in de robuuste waterhuishouding en vormen plekken waar meer over het waterbeheer van toen en nu kan worden geleerd.

Het Programma Grote Erfgoedcomplexen is binnen het erfgoedkader een belangrijk instrument. De organisatie van het Programma Grote Erfgoed Complexen is gedefinieerd in ‘De Erfgoedfabriek’. De Erfgoedfabriek levert een bijdrage aan de herontwikkeling en herbestemming van een aantal gezichtsbepalende erfgoedcomplexen, waarvoor de markt geen oplossing heeft. De bedoeling is dat De Erfgoedfabriek, en specifiek de herontwikkelde erfgoedcomplexen, bijdragen aan een sociaal veerkrachtig Brabant (ambitie van het Bestuursakkoord), het versterken van de kenniseconomie en innovatieve ontwikkelingen en een goed leef- en vestigingsklimaat (ambitie vanuit de Agenda van Brabant).

5.2.2 Structuurvisie Ruimtelijke Ordening en Verordening Ruimte

De ruimtelijke mogelijkheden in en rondom Fort Sabina worden mede bepaald door de Structuurvisie Ruimtelijke Ordening en de Verordening Ruimte van de provincie.

De Structuurvisie Ruimtelijke Ordening (SVRO) geeft de hoofdlijnen van het provinciaal ruimtelijk beleid tot 2025 weer (met een doorkijk naar 2040). De visie is bindend voor het ruimtelijk handelen van de provincie en vormt de basis voor de wijze waarop de provincie de instrumenten, die de Wet ruimtelijke ordening biedt, inzet. De doorwerking van de Structuurvisie Noord-Brabant is opgenomen in de provinciale Verordening Ruimte.

Fort Sabina heeft in de Verordening Ruimte de aanduiding ‘cultuurhistorische vlak’ en ‘complex van cultuurhistorisch belang’. Het beleid voor de complexen van cultuurhistorisch belang richt zich op het behoud, herstel of ontwikkeling van de cultuurhistorische waarden door herontwikkeling. De Verordening ruimte (art. 24) biedt op deze complexen extra mogelijkheden voor bouwactiviteiten en planologische gebruiksmogelijkheden, waaronder wonen, die op grond van het geldende bestemmingsplan niet zijn toegestaan; voorwaarde is dat de ontwikkeling een bijdrage levert aan het behoud of herstel van het cultuurhistorische karakter van de complexen en dat de beoogde ruimtelijke ontwikkeling past binnen het beleid voor dat gebied.

Fort Sabina heeft in de Verordening Ruimte ook andere aanduidingen en is aangeduid als Ecologische hoofdstructuur en Zoekgebied voor windturbines.
Ook zijn de algemene en rechtstreeks werkende regels voor ‘bevordering van ruimtelijke kwaliteit’, ‘ veehouderijen’, ‘mestbewerking’ en ‘beperking veehouderij’ van toepassing.

5.2.3 Gebiedsgericht werken in Waterpoort

Waterpoort is het gebied dat is gelegen op het grondgebied van zes gemeenten (Bergen op Zoom, Goeree-Overflakkee, Halderberge, Moerdijk, Steenbergen en Tholen) rondom het Volkerak-Zoommeer en drie provincies (Noord-Brabant, Zeeland en Zuid-Holland) raakt.

Het gebiedsproces Waterpoort is gestart vanuit de provincie Noord-Brabant als strategische gebiedsontwikkeling. In de afgelopen jaren is het uitgegroeid tot een gedragen (provincie)grensoverschrijdend programma waar meerdere publieke partijen samenwerken met burgers, ondernemers, onderwijsinstellingen, maatschappelijke organisaties en private bedrijven.

De samenwerking binnen Waterpoort is nodig omdat het gebied te maken heeft met een teruglopende economie, een afnemend inwoneraantal en –voorzieningenniveau. Daarbij kiest de regio voor dat wat hen bindt, namelijk het thema ‘water’.

Het perspectief van de samenwerkende partners is dat de regio het gezicht weer naar het water heeft gericht. Oude relaties tussen stad, water en ommeland zijn weer hersteld en nieuwe relaties zijn ontstaan. De overgangen van land en water bieden veel kansen voor wonen, recreatie en natuur. De ontwikkeling van de regio wordt gevoed en gestuurd vanaf en met het water. Een gezond regionaal en verbonden watersysteem is de katalysator voor economische, ecologische en sociaal-maatschappelijke ontwikkeling.

In de nieuwe samenwerkingsovereen-komst ligt de nadruk op investeren en samen zaken doen. De eerste ‘business cases’ worden nu uitgewerkt: Waternetwerk en de Zuiderwaterlinie.

De duurzame instandhouding van Fort Sabina past in bovenstaande lijn. Waterpoort ziet er op toe dat de investeringen in tijd, geld en energie op Fort Sabina zowel op meerdere schaalniveaus (van individueel fort via de Stelling van Willemstad en naar de Zuiderwaterlinie als geheel) als op meerdere beleidsthema’s (erfgoed, water, natuur, vervoer over water, sociale veerkracht, vrijetijdseconomie) renderen.

5.3 gemeentelijke kaders

5.3.1 Strategische Visie voor Moerdijk 2030

De gemeente Moerdijk wordt met een aantal ingrijpende ontwikkelingen geconfronteerd, zoals vergrijzing, ontgroening, de globalisering van de toeristisch-recreatieve en agrarische sector, schaalvergroting in de omgeving waarin de gemeente opereert en niet in de laatste plaats de voortgaande decentralisatie van rijksoverheidstaken.

Deze en andere ontwikkelingen stellen de gemeente op korte en (middel)lange termijn voor grote opgaven.
De uitvoering van de visie en het beleid rondom die opgaven wordt voor de periode van 2009- 2030 op robuuste wijze ingezet. Dit doet de gemeente door in een visie op de (middel) lange termijn - op strategisch niveau- richting te geven aan de ontwikkelingen in de samenleving en aan de eigen positie in de regio.

De strategische visie voor de gemeente Moerdijk heeft tot doel te komen tot een:

1. ontwikkelingsrichting voor de lange termijn;
2. kapstok en referentiekader voor integraal afgestemd gemeentelijk beleid;
3. duidelijke missie die kan worden uitgedragen naar buurgemeenten, provincie en rijk.

De strategische visie maakt het mogelijk om op langere termijn een consistent beleid te voeren, en nieuwe ontwikkelingen snel te combineren met al ingeslagen richtingen, waarmee de gemeente Moerdijk een integraal beleid kan voeren en beter kan anticiperen op veranderingen in de maatschappij, wet of wensen.

Paraplunota’s

De paraplunota’s zijn bedoeld als kapstok voor alle gemeentelijke beleidsnotities. Ze zorgen ervoor dat er meer samenhang tussen beleid is en er minder beleidsplannen in algemene zin gemaakt worden. De gemeentelijke ambities en doelen staan centraal in de paraplunota’s. Hieraan kan alle beleid en uitvoering verbonden worden. De uitvoeringsstrategie benoemt de hoofdrichting die wordt ingezet om de doelstellingen te realiseren.
Met de paraplunota’s zet Moerdijk nadrukkelijk in op een toekomst in het teken van duurzaamheid. De gemeente wil de mens centraal plaatsen als onderdeel van de samenleving. De samenleving is een samenspel van aspecten die de mens zelf betreffen, de leefomgeving en bedrijvigheid. Moerdijk kiest daarom voor de ‘definitie’ die betrekking heeft op de ‘duurzame samenleving’ die uiteen valt in drie pijlers Maatschappij (people), Leefomgeving (planet) en Economisch-Klimaat (profit).

5.3.2. Structuurvisie “Moerdijk 2030”

De structuurvisie “Moerdijk 2030”, vastgesteld door de gemeenteraad op 9 juni 2011, is een integrale visie die inspeelt op de ontwikkeling van de beide werelden van Moerdijk: het grootschalige (inter-)nationale Moerdijk enerzijds en het ruime, rustige, agrarische Moerdijk met een veel kleinschaliger karakter anderzijds. De visie beoogt ook deze twee werelden samen te brengen zodat ze elkaar kunnen aanvullen en versterken.

Toerisme is ook in de structuurvisie een speerpunt. Het versterken van het

toerisme is een belangrijke kans om nieuwe werkgelegenheid te creëren en de uitstraling en levendigheid van de kernen te vergroten. De gemeente Moerdijk heeft een aantal (potentieel) belangrijke toeristisch-recreatieve kwaliteiten. Een aantal van deze attracties is nog wat onzichtbaar. Er liggen kansen deze meer tot hun recht te laten komen en uit te bouwen, zodat zeker ook de eigen inwoners en ondernemers hier hun voordeel mee kunnen doen. De belangrijkste zijn:

- de ligging aan het grote water van het Hollandsch Diep en het Volkerak, met de vestingsteden Willemstad en Klundert, de kern Moerdijk en de verspreid liggende forten als toeristisch-recreatieve knooppunten;
- de ligging aan het kleinschalige rivierlandschap langs de Mark/Dintel, met Standdaarbuiten als recreatief knooppunt;
- het fraaie agrarische landschap met zijn oude kreken en dijken met bomenlanen;
- intensieve vormen van recreatie nabij Zevenbergen.

5.3.3. Bestemmingsplan

In het bestemmingsplan voor het buitengebied is het fort bestemd ter behoud en herstel van cultuurhistorische, natuur- en landschapswaarden in de vorm van een fort met randbeplanting, alsmede voor horeca, kleinschalige dagrecreatie zoals bijvoorbeeld een atelier, beeldentuin of expositieruimte.

Voor nieuwe parkeervoorzieningen en ontsluiting moet het bestemmingsplan bijgesteld worden.

Op dit moment wordt het bestemmingsplan herzien, de ontwikkelingen inhoudelijk en juridisch kunnen nu meegenomen worden in het VO-Bestemmingsplan op basis van een passende visie.

Dit document betreft een visiedocument, aan dit document kunnen geen rechten worden ontleend.

Beeldmateriaal: Copyright Studio Marco Vermeulen 2016, tenzij anders aangegeven.

STUDIOMARCOVERMEULEN
architectuur stedenbouw landschap onderzoek

Maaskade 85
3071 NE Rotterdam

+31(0)10 225 0030
studio@marcovermeulen.nl
www.marcovermeulen.nl

Provincie Noord-Brabant